

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁՈՇԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ՕՐՎԱ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ, ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ, ՄԵՐՕՐՅԱ ՎԻՃԱԿԸ
(ՄԱՍ 2)**

Բանալի քառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Մեծ եղեռն, Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր, Ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր, ապրիլի 24:

**Ճանապարհի դեպի հիշատակի օրվա նշում
Խորհրդային Հայաստանում. 24 ապրիլի 1965 թ.**

Մեծ եղեռնի 50-ամյակի նշումը պայմանավորված էր ոչ միայն «ճնհալի» շնորհիվ հասարակության լայն շերտերի մեջ տեղ գտած փոփոխություններով, այլև Հայաստանի ղեկավարների քաղաքական կամքի գործոնով: 1960 թ. դեկտեմբերի վերջին Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար է ընտրվում Յակով Զարոբյանը (1908-1980): Նա իր գերդաստանի ճակատագրով (1914 թ. գաղթել է ծննդավայր Արդվինից և ուղքով հասել Դոնի Ռոստով. մինչև 1949 թ. ապրել է Հայաստանից դուրս) է զգացել Մեծ եղեռնի արհավիրքները: Նրա առաջին քայլերից էին ԽՍՀՄ կենտրոնական կոմիտեի առջև Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակը հարգելու նպատակով միջոցառումների անցկացման անհրաժեշտության հարցի բարձրացման նախապատրաստությունը և համապատասխան նախագծերի կազմումը: Զարոբյանը նպատակ ուներ ոչ միայն բավարարելու հայ ժողովրդի վաղուց հասունացած ոգեղեն հիշատակի պահանջները, այլև լուծելու ռազմավարական նշանակության խնդիրներ: Երբ Եղեռնի 50-ամյակը ոգեկոչելու թույլտվություն ստանալու համար ՀԿԿ կենտկոմը դիմեց Մոսկվա, ԽՍՀՄ կենտկոմի քաղքյուրոն հարցի քննարկման համար կազմեց հատուկ հանձնաժողով, որը թեպետ բավական դժկամ, բայց և այնպես համաձայնեց թույլատրել նշել Եղեռնի 50-ամյակը¹:

Պետք է նկատի ունենալ ևս մի կարևոր հանգամանք, որն էական նշանակություն ունեցավ Հայոց ցեղասպանության գործոնը խորհրդային և, դրանով իսկ, նաև միջազգային հանրությանը ներկայացնելու առումով: Բանն այն է, որ Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական ղեկավարությունը, փորձելով իր վերադասի՝ ԽՍՀՄ կենտկոմի հավանությունը ստանալ «1915 թվականին հայերի զանգվածային բնաջնջման 50-ամյակի առթիվ միջոցառումներ» անցկացնելու մասին, հմտորեն օգտագործեց հայկական Սփյուռքի գործոնը և խնդիրը տեղափոխեց գաղափարախոսական ոլորտ:

1 Տե՛ս Ավագ Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ փարեյիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը* (Երևան, «Նորավանք», 2015), 9: Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս նաև Никита Я. Заробян, Яков Заробян и его эпоха (Ереван: изд-во РАУ, 2008); Նիկիտա Զարոբյան, Արմեն Գրիգորյան, «1965-ի ռուբիկոնը», <http://imyerevan.com/hy/society/view/2263> (23 ապրիլի 2013 թ.), դիտվել է 04.01.2019:

Մասնավորապես ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա. Զարոբյանի՝ ԽՄԿԿ կենտկոմին 1964 թ. դեկտեմբերին ուղղված նամակում² շեշտվում էր, որ «սփյուռքահայ հետադեմ ուժերը» (նկատի ունենալով թերևս «Դաշնակցություն» կուսակցությանը) հայտարարում են, որ «Խորհրդային Հայաստանում հայերի զանգվածային բնաջնջման տարեդարձերը ոչ մի ձևով չեն նշվում», պնդում են. «... իբր մեր երկրում հարյուր հազարավոր հայրենակիցների հիշատակին անտարբեր են վերաբերվում, և որ իբր դրանով մեզ մոտ ցեղասպանության քաղաքականությունը առարկայաբար արդարացվում է»։ Եվ եզրակացվում է. «...նպատակահարմար ենք գտնում այդ տարեթվի 50-ամյակը ԽՄԿԿ լենինյան ազգային քաղաքականության լիակատար հաղթանակի, տնտեսության, մշակույթի, գիտության ոլորտներում վերածնված հայ ժողովրդի հսկայական ձեռքբերումների ցուցադրման նշանի ներքո նշել»։ Առաջարկվում էր. «...այդ ամբողջ աշխատանքը պետք է իրականացվի այնպես, որպեսզի այն բացասաբար չազդի հարևան երկրների հետ և մասնավորապես Թուրքիայի հետ ԽՍՀՄ-ի փոխհարաբերությունների բարելավման քաղաքականության վրա, և հետապնդի նպատակ, որպեսզի *ժողովուրդների պայքարության մեջ համանման ողբերգություն այլևս չկրկնվի* (ընդգծումն իմն է – Հ.Մ.)»։ Ահա այս վերջին ձևակերպումը շատ գաղափարախոսական, շատ խորհրդային և համընդունելի դրույթ էր, որն առանձնապես հաճախ էր օգտագործվում Հայրենական մեծ պատերազմի ու նրա առանձին դրվագների բնութագրման համար։ Մյուս կողմից, այս ձևակերպումը ցուցիչն էր այն բանի, որ Հայոց ցեղասպանությունը դուրս էր բերվում զուտ հայկական ողբերգություն լինելու դրույթից և դրվում համաշխարհային պատմության հարթության մեջ³։

Մյուս կարևոր գաղափարախոսական կանխադրույթը, որն առկա էր վերոհիշյալ նամակում առանձին կետի ձևով, հետևյալն էր. «Երևանում կանգնեցնել *առաջին համաշխարհային պայքարազմում* զոհված հայ նահատակներին նվիրված կոթող։ Կոթողը պետք է խորհրդանշի *հայ ժողովրդի վերածնունդը* [ընդգծումներն իմն են – Հ.Մ.]»⁴։ Այստեղ օգտագործված «առաջին համաշխարհային պատերազմ» ձևակերպումը ոչ միայն զուտ ժամանակագրական ցուցիչի դեր էր կատարում, այլև խնդիր էր դնում երևույթը տեղափոխել «համաշխարհային» հարթություն։ Մյուս կողմից, խորհրդային գաղափարախոսությունը, հետևելով լենինյան բնութագրումներին, տասնամյակներ շարունակ Առաջին աշխարհամարտը ներկայացնում էր իբրև «իմպերիալիստական պատերազմ»⁵։ Իսկ աշխարհում հենց Խորհրդային Միությունն էր, որ, ղեկա-

2 Մանրամասն տե՛ս Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը և Խորհրդային Հայաստանը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմող և խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան (Երևան, «Գիտություն», 2005), 37–40։

3 Հարություն Մարության, «Թանգարան և հուշարձան (հայոց և հրեաների փորձառության համեմատական վերլուծություն)», *ՊԲՀ*, 3 (2014), 65–66։

4 Հուշարձանի կառուցման որոշումների և ընթացքի մասին մանրամասն տե՛ս Ամատունի Վիրաբյան, «Մեծ եղեռնի հուշահամալիրի ողիսականը. ազգային հուշարձան և խորհրդային իրականություն», *Բանբեր Հայաստանի արխիվների*, 1 (2008), 292–296։

5 Մանրամասն տե՛ս Л. Федоров, «В. И. Ленин и И. В. Сталин о Первой империалистической войне», *Военно-исторический журнал*, 1 (1939), 133–137. Հմմտ. օրինակ. Вторая империалистическая война началась. Политическое управление РККА (В помощь пропагандисту РККА) (М., 1938).

վարելով «համաշխարհային սոցիալիզմի» ճամբարը, բոլոր հնարավոր միջոցներով դիմակայում էր «համաշխարհային իմպերիալիզմին»⁶:

Հաջորդ էական պահն այն էր, որ որևէ բնութագրմամբ չէր նշվում հայերին «զոհված հայ նահատակներ» դարձնողների մասին. կարևորն այն էր, որ դա տեղի էր ունեցել «առաջին համաշխարհային պատերազմի» ժամանակ: Այս տեսանկյունից բնութագրական է, որ ՀԿԿ կենտկոմի նախագահության և Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի ներհանրապետական ընդգրկում ունեցող որոշումներում⁷ արդեն «առաջին համաշխարհային պատերազմ» ձևակերպումը չի հանդիպում:

Ոչ պակաս կարևոր շեշտադրում էր «հայ ժողովրդի վերածնունդ» ձևակերպումը, քանի որ խորհրդային գաղափարախոսությունը տասնամյակներ շարունակ քարոզում էր, որ հենց խորհրդային կարգերի հաստատումը փրկեց հայ ժողովրդին ֆիզիկական բնաջնջումից ու պայմաններ ստեղծեց նրա իրական «վերածննդի» համար:

Եթե ընդհանրացնենք, ապա պետք է ամրակայել, որ դիտարկվող նամակի հիմնական դրույթներն իրականում ուղենիշային ձևակերպումներ էին: Դա այն մարտավարական օրինակներից է, որ երբ պետք է դրական լուծումների ակնկալիքով Հայոց ցեղասպանության խնդիրը ներկայացնել հարցին ոչ շատ տեղյակ քաղաքական (տվյալ դեպքում՝ նաև կուսակցական) վերնախավին, ապա պետք է «խոսել» այդ վերնախավի համար հասկանալի և ընդունելի, տվյալ դեպքում՝ «խորհրդային գաղափարախոսության» լեզվով՝ մասնավորապես դուրս բերելով հարցը էթնիկական հակամարտության ոլորտից⁸:

1965 թ. ապրիլի 24-ը նշվեց երկու մակարդակով՝ ժողովրդական և պետական-կուսակցական: Այդ օրը՝ երեկոյան, Երևանի օպերայի և բալետի թատրոնում տեղի ունեցավ «1915 թվականի և Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված Երևան քաղաքի հասարակայնության ներկայացուցիչների ժողով», որին ներկա էին ՀԽՍՀ ողջ ղեկավարությունը, Վազգեն Ա Կաթողիկոսը: Արժե հիշատակել, որ ժողովին հնարավոր էր մասնակցել միմիայն ՀԿԿ կենտկոմի հատուկ հրավիրատոմսերով: Հնչեցին ելույթներ՝ մոտավորապես հետևյալ շեշտադրումներով. հայ ժողովուրդն առաջին անգամ արժանավայել նշում է Մեծ եղեռնի տարելիցը, բյուրավոր անմեղ զոհերի պայծառ հիշատակը. դատապարտման է արժանի ոչ թե Թուրքիայի աշխատավոր ժողովուրդը, այլ ցեղասպանության քաղաքականությունը և այն գործադրողները. միայն խորհրդային իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, ռուս մեծ ժողովրդի եղբայրական օգնությունը փրկեցին հայ ժողովրդին իսպառ բնաջնջումից. Եղեռնի տարելիցը նշվում է ոչ թե ողբով ու լացով, այլ Հայաստանի վերածննդի պայմաններում, նրա բեղուն ներկայի և առավել շքեղ ապագայի գիտակցությամբ, այն համոզմամբ,

Խորհրդային պատմագիտության մեջ ուղենիշային էր գնահատվում Վ. Ի. Լենինի ձևակերպումն իմպերիալիստական պատերազմը քաղաքացիականի վերածելու մասին, որն այնուհետև պետք է հանգեցնի հեղափոխության: Մանրամասն տե՛ս, օրինակ, «Предисловие». В кн.: В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 26 (М.: Изд-во политической литературы, 1969), VII–XXVII.

6 Մարության, «Թանգարան և հուշարձան», 67:

7 Տե՛ս, օրինակ, Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը և Խորհրդային Հայաստանը, 48, 60, 64:

8 Մարության, «Թանգարան և հուշարձան», 67:

Լուս. 1. Ցույց Լենինի հրապարակում: Ցուցարարների ձեռքին պլակատ է Մասիսների ուրվանկարով և «Արդար լուծեք Հայոց հարցը» գրությամբ: Երևան, 24 ապրիլի 1965 թ.:
ՀՅԺԻ գիտական ֆոնդեր, բաժին 1, թաղ 6, ֆի 23, լուս. 7:

որ ոչ մի ուժ, սոցիալիստական հասարակարգից բացի, չի բերի հայ ժողովրդին այդ լուսավոր ապագան⁹:

1965 թ. ապրիլի 24-ին՝ առավոտյան ժամը 10-ին, տասնյակ հազարավոր սևագգեստ երիտասարդներ հավաքվում են Լենինի հրապարակում չարտոնված հանրահավաքի, ձեռքներին պաստառներ՝ «2.000.000» (Եղեռնի զոհերի թիվը), «Հատուցեք հողերը», «Արդար լուծեք հայոց հարցը», «Ազատե՛ք 7 հայրենասերներին» և այլն (լուս. 1), ինչպես նաև՝ Դանիել Վարուժանի և Կոմիտասի մեծադիր դիմանկարները, անընդհատ վանկարկվում էր «Հո-դե-րը, հո-դե-րը»: Տարածվում են ԽՄԿԿ ԿԿ-ին, ԽՍՀՄ կառավարությանը և խորհրդարանին ուղղված թռուցիկներ, որտեղ խնդրում էին խորհրդային ղեկավարությանը վերացնել ազգային հարցում անհատի պաշտամունքի տարիներին ընդունված բոլոր հակահայկական անարդար որոշումները և արդարացի լուծում տալ հայ ժողովրդի պահանջներին, մասնավորապես Հայաստանին հանձնել Դարաբաղը, Նախիջևանը և Խորհրդային Միության պատմականորեն հայաբնակ մյուս հողերը, ներգաղթած հայերին տեղավորել Նախիջևանում, քանի որ բնակչության խտությունը հանրապետությունում հասել է տագնապալի,

⁹ Մանրամասն տե՛ս Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը*, 43-45:

ճակատագրական մակարդակի, ազատել յոթ հայրենասերներին, արագացնել հայերի ներգաղթը¹⁰։ Այդ պահանջները հենց հրապարակում հանձնվում են Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներին։ Այլ թռուցիկներում գրված էր. «Կոչ հայ ժողովրդին. Հայ ժողովուրդ, հիշի՛ր, ապրիլի 24-ը Մեծ եղեռնի օրն է։ Բոլորս սգո երթի», ինչպես նաև «Կորչեն թրքական իշխանությունները Արևմտյան Հայաստանում», «Վերադարձրեք մեր հողերը», «Ազատություն արևմտահայերին»¹¹։ Լենինի հրապարակից ցուցարարները հայրենասիրական կոչերով քաղաքի փողոցներով երթ են կազմակերպում դեպի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտ և Երևանի պետական համալսարան՝ կոչ անելով ուսանողներին միանալ երթին։ Ապա ժողովուրդն ուղղվում է դեպի Կոմիտասի պանթեոն՝ հարգանքի տուրք մատուցելու Ցեղասպանության զոհ դարձած մեծ երգահանին։ Այստեղ ելույթ են ունենում մտավորականության ներկայացուցիչներ (մասնավորապես Սիլվա Կապուտիկյանը և Պարույր Սևակը), երիտասարդներ։ Դրանից հետո մարդիկ վերադառնում են Օպերայի հրապարակ։ Օպերային թատրոնի շենքում սկսվում է պաշտոնական ժողովը։ Քիչ անց մի խումբ երիտասարդներ փորձում են մուտք գործել շենքի դահլիճ։ Հանդիպելով իրավապահ մարմինների դիմադրությանը՝ նրանք քարեր են շարտում օպերայի շենքի վրա՝ ջարդելով ապակիները։ Իրավապահները ստիպված շենք ներխուժողների վրա պոմպերով սառը ջուր են բաց թողնում, բայց ապարդյուն. մոտ երկու հարյուր ցուցարարներ ներխուժում են Օպերայի շենք, ապա և նիստի անցկացման վայր «Հողերը մե՛րն են, մե՛րը» բացականչություններով։ Հանդիսավոր նիստը ձախողվում է։ Հանրապետության ղեկավարությունը հեռանում է, մնում է միայն կաթողիկոսը, ով հանդարտության կոչեր է անում։ Այդ և հաջորդ օրը մի քանի տասնյակ մարդ ձերբակալվում է, սակայն նրանց դեմ քրեական գործեր չեն հարուցվում, և նրանք ազատ են արձակվում, քանի որ նրանց գործողությունները որակվում են որպես խուլիգանություն։ Ապրիլի 25-ի կեսօրին օպերային թատրոնի տարածքն արդեն մաքրվել էր, նոր ապակիները՝ տեղադրվել, այնպես որ հաջորդ օրը Մոսկվայից ժամանած հատուկ հանձնաժողովը որևէ հետք չի տեսնում։ Սակայն մի քանի ամիս անց Յակով Զարոբյանն ազատվում է զբաղեցրած պաշտոնից և աշխատանքի նշանակվում Մոսկվայում¹²։

10 Օրվա իրադարձությունների մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս, օրինակ՝ Մկրտիչ Արմեն, «Ջեկուցագիր Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին», *Գրական թերթ* (Երևան), 6 սեպտեմբերի 1991 թ. (թիվ 25/2428)։ Սիլվա Կապուտիկյան, *Էջեր փակ գգրոցներից* (Երևան, «Ապոլոն» հրատ., 1997), 60, 77։ Haig Sarkissian, “50th Anniversary of the Turkish Genocide as Observed in Yerevan,” *The Armenian Review* 19, no. 4 (1966)։ 23-28. Նվարդ Բոլյան, «Ինչպես է նշվել Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեիցը և ինչպես հնարավոր դարձավ Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրի կառուցումը», *Հայկական աշխարհ* (Երևան), 24 ապրիլի 2007 թ., <http://www.armworld.am/detail.php?paperid=1493&pageid=50725&lang>, դիտվել է 04.01.2019։ Никита Я. Заробян, Яков Заробян и его эпоха, 123-140։ Զարոբյան, Գրիգորյան, «1965-ի ռուբիկոնը»։ Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը*, 47-59։

11 Տե՛ս «Մեծ եղեռնի յիսնամեակին. Տոնակատարությունները Երևանի մէջ. Պաշտօնական հաւաքոյթներ, եւ ժողովրդական համախմբումներ ու ցոյցեր», Կարօ Գեղորգեան, *Ամենուն տարեգիրքը 1966*, ԺԳ տարի (Պէյրոս, 1966), 316։

12 Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը*, 58-59։

1965 թ. ապրիլի 24-ի երևանյան¹³ հուժկու շարժումը քանդեց պաշտոնական լռության պատնեշը, ու հայ ժողովուրդն իրավունք ստացավ բարձրաձայն խոսելու իրեն պատուհասած 20-րդ դարի ամենամեծ ողբերգություններից մեկի՝ Հայոց Մեծ եղեռնի մասին, գրվեցին գիտական հետազոտություններ, 1915-ի դեպքերի մասին հրատարակվեցին գրքեր ու փաստաթղթեր, իսկ պետականորեն կազմակերպված ու իրականացված ցեղասպանության փաստը վերջապես իր տեղը գտավ հայոց պատմության դասագրքերում: Բացի դրանից, սա այն եզակի դեպքերից էր, երբ իշխանությունն ու ժողովուրդը, չնայած տարբեր դիրքերից, պայքարում էին մեկ ընդհանուր գործի համար: Պայքարեցին ու հասան իրենց նպատակին¹⁴:

Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրը

Եղեռնի զոհերի հիշատակի կոթող կառուցելու մասին ՀԿԿ կենտկոմի նախագահությունը 1965 թ. փետրվարի 15-ին ընդունում է համապատասխան որոշում: Մեկ ամսից հրապարակված մրցանակաբաշխության պայմանների մեջ շեշտվում է, որ կոթողը պետք է մարմնավորի «ստեղծագործող հայ ժողովրդի մաքառումներով լի կյանքը, վերապրելու, առաջադիմելու անսպառ կենսունակությունը, նրա ներկան ու պայծառ ապագան»՝ ի հավերժացումն 1915 թ. Մեծ եղեռնի միլիոնավոր նահատակների անմար հիշատակի»¹⁵: Կարծում եմ, որ հուշարձանի համար նախատեսված տեղանքը՝ Ծիծեռնակաբերդի բարձունքը, պատահական չէր ընտրված: Որոշում կայացնողները թերևս հետևել էին Երևանի՝ 1924 թ. գլխավոր հատակագծի հեղինակ Ալեքսանդր Թամանյանի մտահղացմանը՝ քաղաքն իր հիմնական ճարտարապետական համալիրներով ուղղել դեպի Արարատ: Ընտրված տեղանքը նույնպես ուղղված էր դեպի Մասիսները, դեպի Արևմտյան Հայաստան:

1965 թ. հունիսի սկզբին ժյուրիի կողմից ընտրված նախագիծը (ճարտարապետներ Արթուր Թարխանյան, Սաշուր Քալաշյան) ուներ «պարզ ու հասկանալի լուծում... խոնարհված խաչքարաձև քարերը խորհրդանշում են սուզը զոհվածների հիշատակին, իսկ վերասլաց կոթողը՝ վերածնունդ»¹⁶: Հուշահամալիրի շինարարությունն ավարտվում է ռեկորդային կարճ ժամանակահատվածում՝ երկուսուկես տարում: Սաշուր Քալաշյանի վկայությամբ. «Ամեն շաբաթ-կիրակի Հայաստանի շրջաններից, գյուղերից սեփական նախաձեռնությամբ մարդիկ էին ավերորոտներով

13 Այդ օրը տեղի են ունենում Մոսկվայի հայության հավաք հայկական գերեզմանատանը և հոգեհանգստյան պատարագ՝ եկեղեցում: Հաջորդ տարի կազմակերպվում է շուրջ 10.000 մարդկանց մասնակցությամբ երթ դեպի Թուրքիայի դեսպանության շենք, ինչպես և պատարագ եկեղեցում: Մանրամասն տե՛ս Վարդան Հայկազյան, Ցեղասպանության տարեկիցի նշումը Մոսկվայում. – Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեկիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը*, 140-153: Vahakn N. Dadrian, “The Events of April 24 in Moscow – How They Happened and Under What Circumstances,” *The Armenian Review* 20, no. 2 (1967): 9-26:

14 Զարոբյան, Գրիգորյան, «1965-ի ռուբիկոնը»:

15 Վիրաբյան, «Մեծ եղեռնի հուշահամալիրի ողիսականը», 293:

16 Նույն տեղում, 296: Տե՛ս նաև Վարազդատ Հարությունյան, «Ինչպես ընտրվեց Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի նախագիծը», *Ազգ* (Երևան), 27 մայիսի 2006 թ., 2:

գալիս, ասում էին. «Մենք այսինչ գյուղից ենք, մեր նախնիները եկել են Արևմտյան Հայաստանի այսինչ նահանգից, ուզում ենք շարաթորյակ անել, ասե՛ք՝ ինչ անենք»: Գործ չար կար, ու էլ մարդիկ հաճույքով, թևերը բշտած՝ քար էին տեղափոխում կամ շինարարական աղբ թափում: Իսկ երբ անելու բան չէր լինում, սկսում էին հայրենասիրական երգեր երգել»¹⁷: Գործն արագ և «անաղմուկ» անելու խնդիր էր դրված, որպեսզի հանկարծ Մոսկվան չփոխեր իր որոշումը:

Վերջապես, 1967 թ. նոյեմբերի 29-ին տասնյակ հազարավոր քաղաքացիների ներկայությամբ հանդիսավոր պայմաններում Ծիծեռնակաբերդում բացվում է Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրը: ՀԿԿ կենտրոնի առաջին քարտուղար Անտոն Քոչինյանի գլխավորությամբ ներկա էին ՀԽՍՀ կուսակցական-պետական ողջ ղեկավարությունը, մտավորականության սերունդը: Միջոցառումը հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով հեռարձակվում էր հանրապետությունով մեկ: Գաղափարախոսներն ինչպես միշտ, այս անգամ էլ փորձել էին համատեղել անհամատեղելին. հուշարձանը բացեցին Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման 47-րդ տարեդարձի օրը՝ դրանով իսկ համազգային աղետը եզրափակելով համաժողովրդական վերածննդով¹⁸:

Հուշահամալիր տանող ճանապարհներն անցնում են ընդարձակ զբոսայգու միջով: Բուն հուշահամալիրը զբաղեցնում է մոտ կես հեկտար տարածք և բաղկացած է երեք հիմնական կառույցներից՝ հուշապատ, հավերժության սրահ/հիշատակի դահլիճ, «Վերածնվող Հայաստան» հուշապույն: Հարյուր տասը մետր երկարությամբ հուշապատի վրա 2002 թ. փորագրվել են Օսմանյան կայսրության այն բնակավայրերի անունները, որտեղ տեղի են ունեցել հայերի ջարդերը (լուս. 2): Երեսուն մետր տրամագծով շրջանաձև դամբարանն ունի դեպի կենտրոն խոնարհված 12 հսկա բազալտե պիլոններ, որի առանցքում վառվող անմար կրակը խորհրդանշում է Եղեռնի զոհերի հիշատակի հավերժությունը: Քառասուն մետրանոց հուշապույնը կյանքի խորհրդանիշ հանդիսացող ծիլ-ցողունի քարե մարմնավորումն է՝ բաղկացած միմյանց շարունակություն կազմող երկու թերթերից և խորհրդանշում է հայ ժողովրդի վերածնունդը (լուս. 3): Գտնվելով բարձունքի վրա և առանձնանալով քաղաքային միջավայրից՝ հուշահամալիրը միևնույն ժամանակ ներդաշնակության մեջ է շրջակա միջավայրի, մասնավորապես պարզորոշ երևացող Արարատ

17 «Ծիծեռնակաբերդ. Հուշակոթողի մասին մի ֆերմա ու իրական պատմությունները», <https://web.archive.org/web/20151026130642/http://newmag.am/2015/genocide-monument/> (15 ապրիլի 2015 թ.), դիտվել է 04.01.2019: Հուշահամալիրի նախագծման, շինարարության ընթացքի մանրամասն պատմությունը տե՛ս Սաշուր Քալաշյան, Ինչպես ստեղծվեց հուշահամալիրը, *Ճարտարապետություն, շինարարություն*, 4-5 (2015), 14-21 և «Երբ կառուցվում էր Ծիծեռնակաբերդի հուշարձանը. 40 տարի անց վերհիշում են շինարարները. Զրույցը տեղի է ունեցել 2005 թ. ապրիլին Եղեռնի հուշահամալիրի մոտ», *Ճարտարապետություն, շինարարություն*, 4-5 (2015), 22-23:

18 Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեիցը և երկրորդ Հանրապետությունը*, 33-36: Առկա է մեկ այլ վկայություն. «Եղեռնի հուշահամալիրի բացման օրը՝ 1967 թ. նոյեմբերի 29-ին, «Երբիմշին» տրեստի վարպետների անունից ելույթ պետք է ունենար Վրեժ Աբրահամյանը: Երբ կարդացին նրա անունը, այն անսպասելի ավելոծում առաջացրեց հավաքվածների մեջ. 60-70 հազարանոց բազմությունը, բռնուցքները բարձրացրած, սկսեց վանկարկել. – Վը՛-րե՛ժ, վը՛-րե՛ժ, վը՛-րե՛ժ...»: Տե՛ս «Երբ կառուցվում էր Ծիծեռնակաբերդի հուշարձանը», 24:

Լուս. 2. Հայոց ցեղասպանության զոհերին նվիրված հուշահամալիրի հուշապատը, փորագրված որոշ բնակավայրերի (տարածաշրջանների) անվանումների (Խնուս, Դերջան, Բայազետ, Սասուն, Բիթլիս, Մուշ) ներքևում ծաղիկներ են դրված: Երևան, 25 ապրիլի 2019 թ.:
Լուսանկարը՝ Հարություն Մարությանի:

Լուս. 3. Հայոց ցեղասպանության զոհերին նվիրված հուշահամալիրը. հուշապատ, հուշարահ, վերածննդի կոթող: Երևան, 11 ապրիլի 2012 թ.: Լուսանկարը՝ Հարություն Մարությանի:

լեռան պատկերի հետ: Փաստորեն հայ ինքնության երկու կարևորագույն՝ բնության կերտած և ձեռակերտ տարրեր ի մի են բերված մեկ վայրում: Այս շարքում թերևս պետք է տեղադրել նաև հուշարձանի բարձունքից բացվող երևանյան համայնապատկերը՝ խորհրդանշելը ցեղասպանության արհավիրքները վերապրած ու վեր հառնած հայության: Այցելուների վրա խորհրդային մոդեռնիզմի ոճով կառուցված այս հուշարձանի ազդեցությունը պայմանավորված է նախ՝ նրա զուսպ, դեկորատիվ հավելումներից զերծ ծավալատարածական կերպարով, ապա՝ նրանում մշտապես հնչող հոգևոր երաժշտության թախծոտ մեղեդիներով: Այդ առումով այն ճարտարապետության և երաժշտության համադրության եզակի նմուշներից է համաշխարհային ճարտարապետության մեջ, որը ցույց է տալիս քարարվեստի անսահմանափակ հնարավորությունները՝ հակիրճ, խիստ ու ազդու ձևերով կերտելու կատարյալ ստեղծագործություն¹⁹: 1995 թ. հուշահամալիրի տարածքում կառուցվում է թանգարան: Այն 2015 թ. ընդարձակվում է, բայց և այնպես ծավալատարածական առումով որևէ ազդեցություն չունի հուշահամալիրի վրա:

Պետք է նկատել, որ 1960-ական թվականների առաջին կեսից Խորհրդային Միությունում սկսեցին կառուցվել Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակի առթիվ հուշարձանային համալիրներ, ինչպես օրինակ՝ Ստալինգրադյան ճակատամարտի հերոսներին նվիրված հուշահամալիրը Վոլգոգրադում (1959-67), Անհայտ զինվորի հուշարձանը Մոսկվայի Կարմիր հրապարակում (1966-67) և այլուր: Մեր կարծիքով Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշարձանային համալիրը (1965-67), նաև Սարդարապատի ճակատամարտի հուշահամալիրը (1968, ամբողջացումը՝ 1978) այսպես թե այնպես տեղավորվում են հուշային՝ մեմորիալ, հենց այդ տարիներին սկսված կառուցումների շարքում²⁰:

Մեծ եղեռնի 50-ամյակի նշումը հայ եկեղեցու կողմից

1964 թ. օգոստոսի 17-ին հրապարակվում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի կոնդակը «Ապրիլյան Մեծ եղեռնի 50-ամյակի առթիվ», որով հրահանգվում է առաջիկա 1965 թվականը հռչակել եկեղեցու և համայն հայ ժողովրդի համար «ազգային սուգի և աղօթքի տարի»: Հայաստանյայց բոլոր եկեղեցիներում ապրիլի 24-ին պետք է տեղի ունենան կրոնական հատուկ արարողություններ և հոգեհանգստյան պաշտոններ, բոլոր գաղութներում կազմակերպվեն համազգային հուշի և հարգանքի հանդի-

19 Լևոն Լաճիկյան, *Ճարտարապետի կյանքի գործը*, 24 հունիսի 2014 թ., <https://www.civilnet.am/news/2014/06/24/%D5%B3%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%BA%D5%A5%D5%BF%D5%AB-%D5%AF%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D6%84%D5%AB-%D5%A3%D5%B8%D6%80%D5%AE-D5%A8/233151>, դիտվել է 04.01.2019: Հուշահամալիրի արվեստագիտական վերլուծությունը հանգամանորեն ներկայացված է հետևյալ աշխատության մեջ. Карен Бальян, *Мемориал Егерн* (Екатеринбург: Изд-во Tatlin, 2015) (серия: Архитектура советского модернизма: Шедевр).

20 Տե՛ս Հարություն Մարության, *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հայտը 1. Ցեղասպանության իշխողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* (Երևան, «Գիտություն», 71): Հմմտ. Наталья Конрадова, Анна Рылева, «Герои и жертвы: Мемориалы Великой Отечественной», *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре*, 40-41 (2004), 138, 139.

սավոր հավաքություններ, դասախոսություններ, տարվա ընթացքում հրապարակվեն ուսումնասիրություններ, գրական-գեղարվեստական գործեր և այլն²¹:

1965 թ. ապրիլի 24-ին Մայր աթոռում Եղեռնի 50-րդ տարելիցի կապակցությամբ արտասահմանյան երկրներից ժամանած հազարավոր ուխտավորների ներկայությամբ տեղի են ունենում հանդիսություններ: Վազգեն Ա-ն պատարագ է մատուցում, կատարվում է հոգեհանգիստ՝ «Հայ ժողովրդի հավաքական մարտիրոսագրության հիսունամյակին նվիրված», ապա Մայր տաճարի հյուսիսային կողմում տեղի է ունենում Եղեռնի նահատակների հուշարձանի հիմնարկեքի օրհնություն, որի կառուցումը պետք է ավարտվեր 1965 թ. հոկտեմբերին²²: Արարողության ավարտին ճառով հանդես է գալիս «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր Արթուր Հատիտյանը: Իր խոսքում նա մասնավորապես նկատում է. «Իզուր չի անցել մեր նահատակների թափված արյունը: Նրանք *մեռան*, որ մենք *ապրենք* և *ապրեցնենք* նրանց *անունն* ու *գործը*, *երազն* ու *պատգամը*, մեր և գալոց հայ սերունդների սրտերում: Փա՛ռք իր նահատակությունը հաղթության վերածող մեր շինարար, մեր արդար ու մեր խաղաղասեր ժողովրդին»²³: Ապրիլի 25-ին Մայր տաճարում հանդիսավոր պատարագ է մատուցվում, ապա վեհարանի հանդիսասրահում գումարվում է հուշ-ցերեկույթ՝ նվիրված ապրիլյան եղեռնի հիսունամյակին²⁴: 1965 թ. հոկտեմբերի 31-ին Վազգեն կաթողիկոսը ողջ հոգևոր դասի և հյուրերի ուղեկցությամբ Մայր տաճարի հյուսիսային կողմում բացում է Եղեռնի նահատակների հուշարձանը, որի հեղինակն անվանի ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանն էր: Հուշարձանի քարե պատվանդանի վրա գրված է. «Խաչքար Աղոթքի և Ուխտի, Ի Հիշատակ 1915 թվի Ապրիլյան Եղեռնի Հայ Նահատակների»: Հուշարձանի²⁵ երկրորդ երեսի վրա փորագրված են Շատախի, Վանի, Մուսա լեռան, Շապին-Գարահիսարի, Հաճընի, Մարաշի, Եդեսիայի, Զեյթունի, Սասունի և Սարդարապատի անունները²⁶, այսինքն՝ այն վայրերի, որտեղ տեղ են գտել ինքնապաշտպանական մարտեր, իսկ Սարդարապատի ճակատամարտում թուրքական բանակը պարտվել էր ու նահանջել (լուս. 4, 5):

21 Մանրամասն տե՛ս «Ամենայն Հայոց հայրապետի կոնդակը ապրիլյան Մեծ Եղեռնի 50-ամյակի առթիվ», *Էջմիածին*. Պաշտոնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Ը-Թ (1964), 3-5: Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը*, 60-67:

22 Մանրամասն տե՛ս «Հանդիսություններ Մայր Աթոռում ապրիլյան եղեռնի հիսունամյակի առթիվ», *Էջմիածին*, 1915-1965, Ե-Զ-Է (1965), 106-110:

23 Նույն տեղում, էջ 110:

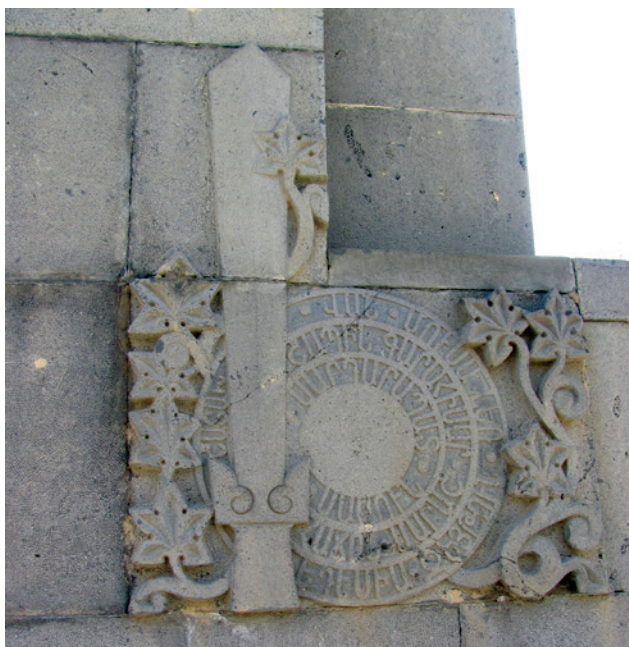
24 Նույն տեղում, էջ 110-113:

25 1965 թ. նոյեմբերի 18-ին հուշարձան-խաչքարի ներքո թաղման կարգով ամփոփվում է Դեր-Զորից բերված եղեռնի նահատակների աճյուններով ապակեպատ արկղ: Մանրամասն տե՛ս «Մեծ եղեռնի նահատակների աճյուններ Դեր-Զորից», *Էջմիածին*. 1915-1965, ԺԱ-ԺԲ (1965), 80-81:

26 Տե՛ս Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը*, 63, 66:

Լուս. 4. «Խաչքար Աղոթքի և Ուխտի, Ի Հիշատակ 1915 թվի Ապրիլյան Եղեռնի Հայ Նահատակների» (տեսքը ճակատից): Էջմիածին, 4 ապրիլի 2009 թ.:
Լուսանկարը՝ Հարություն Մարությանի:

Լուս. 5. «Խաչքար Աղոթքի և Ուխտի, Ի Հիշատակ 1915 թվի Ապրիլյան Եղեռնի Հայ Նահատակների» (տեսքը հետևի կողմից. դրվագ արձանագրությամբ): Էջմիածին, 1 ապրիլի 2013 թ.: Լուսանկարը՝ Հարություն Մարությանի:

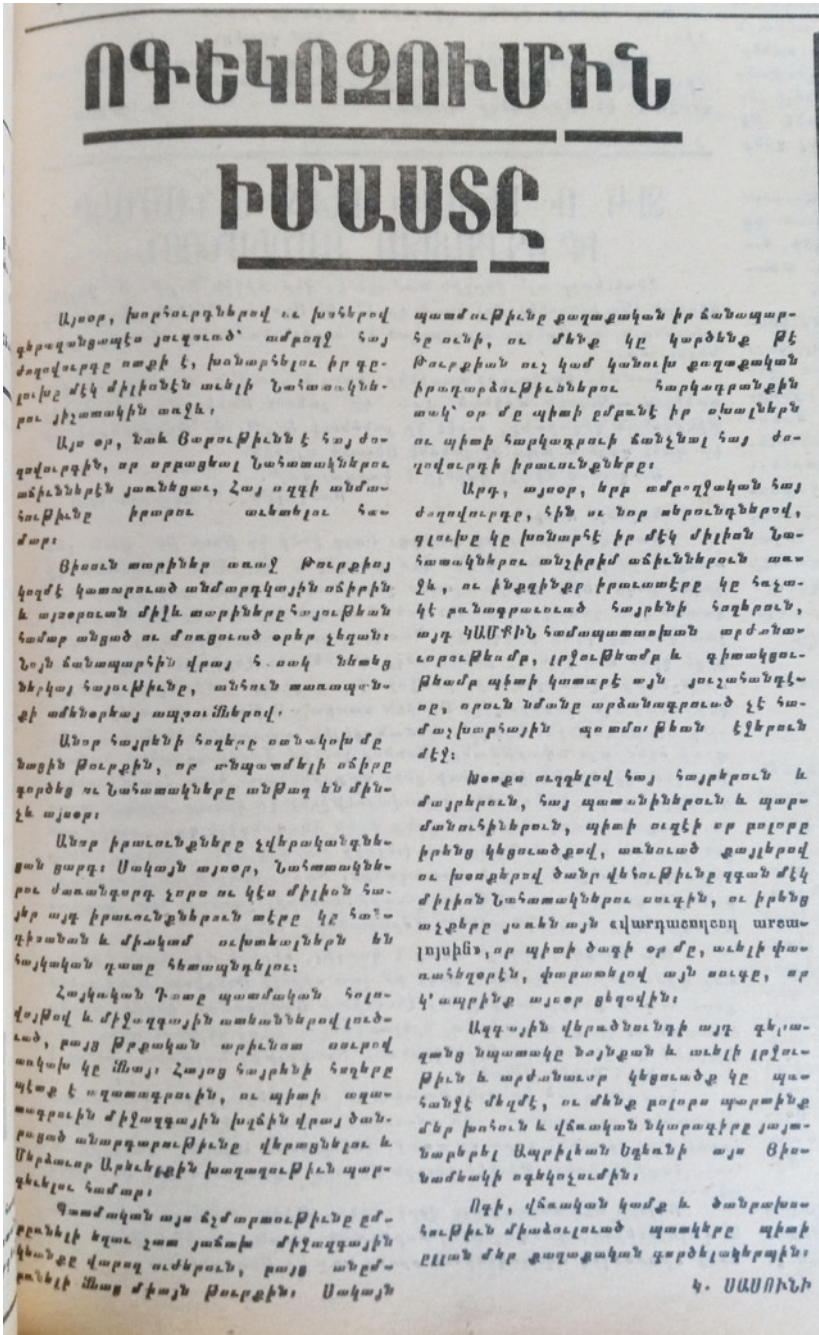
Մեծ եղեռնի հիշատակի օրվա նշումների առանձնահատկությունները Սփյուռքում

Ապրիլի 24-ի լայնորեն նշելը Սփյուռքի հայկական համայնքներում պայմանավորված է մեկ կարևորագույն հանգամանքով. *դասական Սփյուռքը ցեղասպանության ծնունդ է*: Հայտնի է, որ Հայոց ցեղասպանությունը հանգեցրեց արևմտահայության ճնշող մեծամասնության ֆիզիկական ոչնչացման: Իսպառ վերացան հազարավոր գերդաստաններ ու տոհմեր: Վերապրողները շատ չէին, բայց կային: Եվ ձևավորված հայկական Սփյուռքում վերապրողներից շատերը, նոր ընտանիքներ կազմելով, փորձեցին յուրովի «վերակենդանացնել» օսմանյան յաթաղանին զոհ գնացած իրենց ծնողներին, քույրերին ու եղբայրներին՝ զավակներին տալով զոհված հարազատների անունները: Վերապրողների ստեղծած բազմանդամ ընտանիքներն ինչ-որ չափով մոռացության կորստից փրկեցին հազարավոր տոհմանուններ: Վերապրողներն իրենց նորաստեղծ ընտանիքներով փաստորեն իրականացրին յուրատեսակ *ազգածնություն*, վերստեղծեցին արևմտահայոց նոր տիեզերքը: Ու այդ կերպ նրանք կարծես թե իրենց վրա վերցրին արարչի, դեմիուրգի գործառույթներ: Այս մոտեցումը՝ ցեղասպանությունը՝ որպես տիեզերածնություն և ազգածնություն հայկական Սփյուռքի համար, գիտական շրջանառության մեջ է դրել Արմեն Պետրոսյանը²⁷:

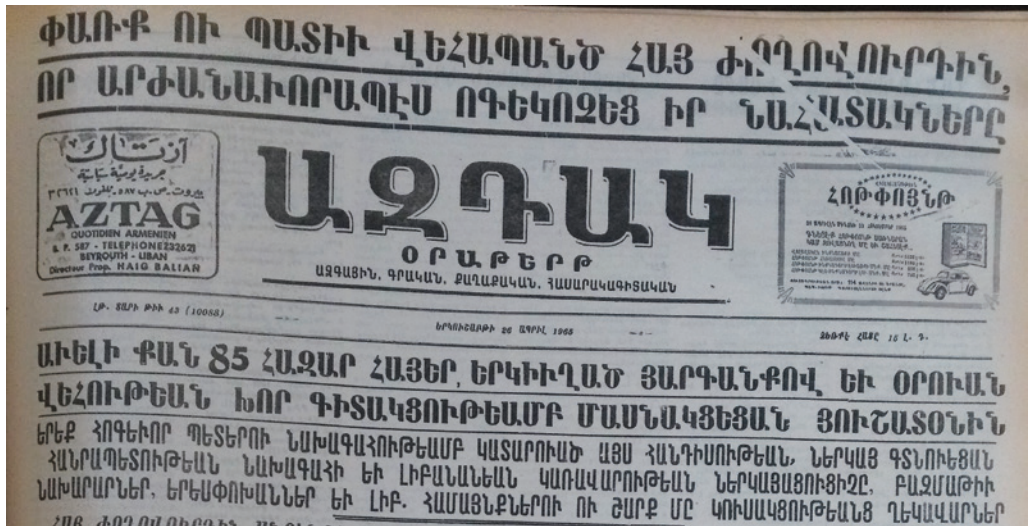
1965 թ. ապրիլի 24-25-ին Սփյուռքի բազմաթիվ գաղթօջախներում հանդիսավորությամբ նշվում է Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը: Կարելի է ասել, որ որակական անցում է կատարվում սգահանդեսների մշակույթից դեպի հիշատակման այլ մակարդակ:

Հատկապես տպավորիչ էր հիշատակի օրվա նշումը Մերձավոր Արևելքի ամենահայաշատ գաղութում՝ Լիբանանում: Բեյրութում ապրիլի 24-ին՝ շաբաթ օրը, յուրաքանչյուր համայնք իր եկեղեցում նշում է նահատակների հիշատակը հոգևոր արարողություններով՝ պատարագով ու հոգեհանգստյան պաշտոններով: Հաջորդ օրը՝ առավոտյան ժամը 10-ին, քաղաքի հայությունը՝ շուրջ 85.000 հոգի (նրանց թվում և Հայաստանի Առաջին հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը), հավաքվում է քաղաքի ամենամեծ հավաքավայրում՝ մարզական ավանում (լուս. 6): Համազգային հանդիսությունը ղեկավարում են Լիբանանի հայ-առաքելական, հայ-կաթոլիկ և հայ-բողոքական եկեղեցիների առաջնորդները՝ հայկական երեք կուսակցությունների, երկրի պետական գործիչների մասնակցությամբ (լուս. 7, 8): Այդ օրերի մամուլում, նաև հնչող ելույթներում, նահատակների հիշատակը հարգելուց զատ, հատկապես կարևորվում է հայության միասնականության խնդիրը: Այսպես, ապրիլի 25-ի իր խոսքում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Խորեն Ա-ն մասնավորապես նշում է. «Ապրիլեան Եղեռնի Յիսնամեակի համազգային այս ոգեկոչումը թող ծաղկեցնէ հայ ժողովուրդին կեանքը, թող զօրացնէ ու ջերմացնէ անոր հոգին և թող սկզբնաւորութիւն մը ըլլայ հայ ժողովուրդի ազգային ձգտումներուն և պատմական իրաւունքներուն հետապնդման և իրա-

27 Մանրամասն տե՛ս Արմեն Պետրոսյան, «Հայոց ցեղասպանությունը որպես ազգածնություն», *Հայացք Երևանից. Հայագիտական: Ռազմավարական և ազգային հեղափոխությունների հայկական կենտրոն* (Երեւան), 4 (1997), 50, 51:

Լուս. 6. Կարո Սասունու հեղինակած «Ոգեկոչումին իմաստը» հոդվածը: «Ազդակ» օրաթերթ (Պեկրոյթ), 24 ապրիլի 1965 թ., թիվ 42 (10087):

Լուս. 7. «Ագո» օրաթերթի 1965 թ. ապրիլի 26-ի համարի (թիվ 43/10088) առաջին էջը (դրվագ):

գործման ճամբուն վրայ: Պետք է հետապնդել մեր արդար և սուրբ դատը միասնական ճիգերով և ներդաշնակ գործակցությամբ: Միության մեջն է որ մեր ոյժերը կը բազմապատկուին և մեր ձայնը կը դառնայ զօրատու և լսելի աշխարհին համար: Եկած է ահա ժամանակը, որ մոռնանք մեր ներքին դաւանական կամ գաղափարական վեճերը և ժամանակատու տարակարծությունները, որոնք խորթ են և վնասակար մեր ազգային գերագույն շահերուն, և աշխատինք մնայուն ու յարաճուն կեանքի և գործի վերածել համազգային մեր այս գործակցութիւնը: ...Հայ ժողովուրդ, գիւրջիդ միշտ և մի մոռնար, որ ազգեր կան, որոնք կը ծնին մեռնելու համար, և ազգեր ալ կան, որոնք կը մեռնին ծնելու համար. Հայ ազգը անոնցմէ է, որ գիւրէ մեռնիլ ծնելու համար. մեր նահապտակները մեռան որպէս զի մենք ծնինք և Հայութիւնը ապրի յաւիտեան լընդգծումն իմն է – Հ.Մ.): Փառք մեր նահատակներուն: Փառք մեր վերածնած Հայ ժողովրդին»²⁸: Խորեն Ա-ն խոսում էր ոչ միայն լիբանանահայության, այլև բովանդակ հայության միասնականության անհրաժեշտության մասին: Դրա վկայություններից էր այն, որ ապրիլի 24-25-ին հիշատակի արարողություններ են տեղի ունենում աշխարհի բազմաթիվ հայաշատ երկրներում/քաղաքներում, այդ թվում՝ Հալեպում, Դամասկոսում, Հոմսում, Լաթաքիայում, Քուվեյթում, Կահիրեում, Նիկոսիայում, Նյու Յորքում, Բոստոնում, Լոնդոնում, Փարիզում, Մարսելում, Երևանում, Մոսկվայում, Հունաստանում և Հարավային Ամերիկայում: Ամենուրեք հայությունն իր բողոքի ձայնն է բարձրացնում թուրքական իշխանությունների դեմ, որոնք չէին ընդունում հայերի զանգվածային կոտորածների փաստը և բնավ չէին մտածում ներողության և կամ արդարության վերականգնման մասին²⁹:

28 «Վեհափառի խօսքը մարգարանի յուշատօնին», *Ագո*, 27 ապրիլի 1965 թ. (թիվ 44/10089):

29 Բնութագրական է, որ «Ագո»-ի՝ 1965 թ. ապրիլի 24-ի համարում տպագրվեց Կոնրադ Ադենաուերի գրավոր հայտարարությունը, որում նա վերստին ընդունում էր Գերմանիայի մեղաակցությունը Հոլոքոստին: Հոդվածը վերնագրված էր՝ «Թուրքիան Ատենաուեր մը չունեցա»:

ԽՕՍԲ ԳՆԱՀԱՏԱՆՔԻ

Երեկ, Կիրակի 25 Ապրիլին, Պեյրուժի Մարզական Առանձին ժէջ, Կաթարեայ Կարգապահութեամբ և աժենալուրջ ու երկիւղած մթնոլորտի ժէջ Կաթարեայցալ համադգային միասնական ոգեկոչումը Ապրիլեան Եղեռնի Նահատակներու փառապանծ յիշատակին:

Տառնեակ—Կողարներով Հայ ժողովուրդը իր գիտակից և հոգեհաղորդ մասնակցութեամբ անգամ մը եւս փաստեց իր քաղաքակիրթ և հոգեկան բարձր արժանիքներու տէր աղջ մը ըլլալու պատուարներ վարկն ու համբաւը յաչո Լիբանանեան Հայրենիքին Պետական Իշխանութեանց, Լիբանանցի աղնուական ժողովուրդին և տար մամուլի ներկայացուցիչներուն:

Մենք հոգեւին հրճուեցանք երբ երեկ, յետ միջօրէին, ժեղի այցելող պետական բարձրաստիճան անձնաւորութիւնները, մասնաւորապէս Վահագնաւ Լախաթահին՝ Պր. Շարլ Հելուի անձնական ներկայացուցիչ Տիար Ժորժ Հայմարի և Ն. Վ. Վարչապետ Հատ Հիւսէյն Ուէյնի, որոնք յայտնելէ ետք իրենց ցաւակցութիւնները Հայ ժողովուրդին Եղեռնի Յիշատակի տալիքով, ջերմ գնահատանքով որոշայայտուեցան և վկայեցին ժեր ժողովուրդի քաղաքացիական խոր գիտակցութեան և օրինակելի կեցուածքին մասին:

Մենք, և ժեղի դարձակից կեդրոնական Դործագիր Յանձնախումբը, խորապէս կը գնահատենք Մեր օրերեկալ ժողովուրդի և մասնաւորապէս իր երիտասարդական Կողմակերպութիւններու զեղեցիկ օգին և կը ժողթինք որ իր պատմութեան արժանի բարձրութեան վրայ մնայ ու առաւել եւս բարձրանայ Հայ Աղջը ի Սփիւստ աշխարհի:

Թող միշտ մամուր և անխախտ մնայ ժեր ժողովուրդին ժէջ միասնականութեան այս Նուիրական օգին:

Թող Նահատակներուն խնկելի յիշատակը օրհնեալ ըլլայ յաւիտեան:

ԽՈՐԵՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵՆԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

ԻԳՆԱՏԻՈՍ—ՊԵՏՐՈՍ ԺՁ. ՊԱԹԱՆԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ՀԱՅՈՑ

ՎԵՐ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՆԱԽԱԳԱՀ ՄԵՐՁ. ԱՐԵՒԵԼՔԻ

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

26 Ապրիլ 1965

ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԸ
ՀԱՄԱՅՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԷՁ

Լուս. 8. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսի, Հայոց Կաթողիկէ պատրիարքի, Մերձավոր Արևելքի Հայ Ավետարանական եկեղեցու նախագահի ստորագրությամբ լույս տեսած «Խօսք գնահատանքի» հրապարակումը: «Ազդակ» օրաթերթ (Պէյրուք), 27 ապրիլի 1965 թ., թիվ 44 (10089):

Լուս. 9. Դրվագ «Ազդակ» օրաթերթից: 24 ապրիլի 1965 թ., թիվ 42 (10087):

«Ի՞նչն էր հիշվում» և «ինչպե՞ս էր հիշվում» շարքում բնութագրական էր ոչ միայն կորուստների շեշտադրումը: Այսպես, «Ազդակի» ապրիլի 24-ի համարում երկու հարա-կից էջերի պարագծով մեկ «Յարգանք մեր անմահ նահատակներուն» վերնագրի ներքո տեղադրվում են 50 տարի առաջ արժանացած և նահատակված 61 հայ մտավորականների նկարները: Մինչդեռ էջերի միջնամասում Հայոց ցեղասպանության հինգ գլխավոր պատասխանատուների նկարներն էին՝ «Հայ ժողովրդի ոճրապարտ դահիճները» վերտառությամբ, իսկ կողքը՝ «Հայ ժողովրդի վրիժառու բազուկները» վերնագրի ներքո՝ վեց հայրենասերների լուսանկարները, որոնք իրականացրին դահիճների նկատմամբ կայացրած մահվան դատավճիռները (լուս. 9): Այսինքն՝ առաջ է քաշվում այն միտքը, որ հայոց նկատմամբ իրականացրած ոճրագործությունների պատասխա-նատուներն ի վերջո ստանում են իրենց արժանի պատիժը:

Արդար դատաստանի, արդար հատուցման անհրաժեշտության և անխուսափելիու-թյան գաղափարը թերևս այն հիմնական գործոններից էր, որ տարիներ անց ծնունդ է տալիս «Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակին»: 1975 թ. հունվարին տեղի է ունենում ՀԱՀԳԲ-ի ծնունդն ազդարարող վրիժառուական զինված պայքարի առաջին գործողությունը: Հետագա տարիներին (մինչև 1984 թ.) զինված պայքարի բիրտ ձևերի հիմնական թիրախներն էին տարբեր երկրների թուրքական ներկայացուց-չությունների պատասխանատու աշխատակիցները, թուրքական օդանավային ընկե-րությունների գրասենյակները, ինչպես նաև այն արտասահմանյան կազմակերպույթ-

յունները, որոնք ֆինանսական կամ ռազմական օժանդակություն էին տրամադրում թուրքական պետությանը: Պայքարի այս ուղղության հիմնական նպատակն էր համաշխարհային հանրության ուշադրությունը հրավիրել Հայոց ցեղասպանության փաստին, ստիպել Թուրքիային ընդունել այն, բարձրացնել հայրենագրկված արևմտահայության և Արևմտահայաստանի ճակատագրի հարցը³⁰:

Աշխարհի բազմաթիվ երկրներում ապրիլի 24-ը նշվում է նաև քայլարշավով դեպի Թուրքիայի դեսպանություն կամ հյուպատոսարան և դրա դիմաց անցկացվող բողոքի ցույցով, երբեմն և թուրքական դրոշ այրելով:

Ապրիլի 24-ի նշումը մեծ հանդիսավորությամբ ու քաղաքական ակտիվությամբ է իրականացվում ԱՄՆ-ի հայաշատ համայնքներում: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Հայոց ցեղասպանության հիշողությունը նշանակալի դեր է խաղում ԱՄՆ-ի հայ համայնքի քաղաքական, մշակութային, սոցիալական կյանքում³¹: Հայոց ցեղասպանության իրողության ճանաչմանն ուղղված քայլերն ամերիկահայության մեջ գործող քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների լոբբիստական գործունեության հիմնական առանցքներից են, եթե ոչ ամենահիմնականը: Դրա ամենավաղ ցուցիչներից են ԱՄՆ-ի նախագահների ամենամյա ապրիլքսանչորսյան ուղերձները երկրի հայ քաղաքացիներին, որոնց մեջ, սակայն, չի օգտագործվում «ցեղասպանություն» բառը³²: Համայնքի դերի գիտակցումը շատ հաճախ պայմանավորված է լինում նրանով, թե իրենց գործունեության արդյունքում քաղաքային, նահանգային կամ դաշնային մակարդակի այս կամ այն քաղաքական գործիչը կամ կազմակերպություններն ինչպես արտահայտվեցին կամ ինչ քայլեր ձեռնարկեցին ի պաշտպանություն հայոց պահանջների արդարացիության: ԱՄՆ-ի դատական համակարգերը ժամանակ առ ժամանակ հնարավորություն են ընձեռում Ցեղասպանության զոհերի ժառանգներին իրավական հարթություն տեղափոխելու իրենց պահանջները, ինչը նույնպես մեծ արձագանք է գըտնում համայնքի ներսում, ընդհանրապես համայն հայության մեջ: ԱՄՆ-ի տարածքում կան Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված շուրջ երկու տասնյակ փոքր ու մեծ հուշարձաններ³³, դրանց մի մասի մոտ ամեն տարվա ապրիլին կայանում են հիշատակի միջոցառումներ: ԱՄՆ-ում է գործում Ցեղասպանության դասավանդման նախագիծը (Genocide Education Project), որը թերևս եզակի է իր բնույթով: Տեղի համալսարաններում կան հայկական ամբիոններ, որոնց գործունեությունը մի որոշակի մասով ուղղված է Հայոց ցեղասպանության հետազոտմանը:

30 Տե՛ս Մարության, *Հայ ինքնության պարկերագրությունը*, 276-277:

31 Հարցի քննարկումը տե՛ս Հարություն Մարության, «Ցեղասպանության հարյուրամյա հիշողությունը և «ամերիկահայ ազգության» ձևավորման գործընթացը», *Հայկական ինքնության խնդիրները 21-րդ դարում. գիտաժողովի նյութեր*, խմբ.՝ Արամ Սիմոնյան, Պոլ Հայտոսյան, Անդրանիկ Տազեայան, Յուրի Ավետիսյան (Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013), 42-54:

32 Հարցի շուրջ տե՛ս, օրինակ՝ Սուրեն Չոլյան, *ԱՄՆ նախագահները Հայոց ցեղասպանության մասին (խոստանալից դիսկուրսի խնամար-գործարանական վերլուծություն)* (Երևան, «Լիմուշ» հրատ., 2015):

33 Դրանց քանակով ԱՄՆ-ը զիջում է լոկ Հայաստանի Հանրապետությանը, Ֆրանսիային ու Ռուսաստանի Դաշնությանը: Հմմտ. *Ցալի, հիշողության և պայքարի կոթողներ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված կոթողներ* (Երևան, 2010):

Այստեղ պարբերաբար կազմակերպվում են գիտաժողովներ Հայկական հարցի տարբեր եզրերի շուրջ: Մի խոսքով, ԱՄՆ-ի հայ համայնքի *հայկական* ինքնության ձևավորման ու պահպանման մեջ Հայոց ցեղասպանության հիշողությունն ունի խիստ նշանակալի դերակատարություն: Մեր համոզմամբ ԱՄՆ-ի՝ սփյուռքահայության մեջ առկա Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյա հիշողությունը բավականին ակտիվ և արդեն ոչ միայն «ազգապահպան», այլ նաև «*ազգաստեղծ*» գործոնի դերակատարություն ունի:

ԱՄՆ-ում ապրիլի 24-ի հիշատակի արարողություններն անց են կացվում ինչպես զանգվածային քայլարշավներով, այնպես էլ համայնքների ու հայազգի անհատ բարերարների միջոցներով կառուցված հուշարձանների մերձակայքում: Սակայն հուշարձանները մեր գնահատմամբ առավելապես ուղղված են համայնքի անդամներին, և դրանց քարոզչական արժեքը երկրի քաղաքացիների համար համեմատաբար ցածր է: Հուշարձանի միջոցով Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ տեղեկատվությունը փոխանցվում է կամ հուշարձանի վրա առկա գրությամբ, կամ հայազգի մարդկանց հետ անձնական շփումների և կամ գրքերից, մամուլից ու համացանցից տեղեկատվությունը քաղելու ճանապարհով: Հուշարձանի համեմատ զգալիորեն մեծ է թանգարանի քարոզչական արժեքը³⁴:

Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի օրվա հետագա նշումները Խորհրդային Հայաստանում, հիշատակի օրվա ամրագրումը օրենքով

Եղեռնի զոհերի 60-ամյակի առթիվ Հայաստանի կուսակցական ղեկավարության ներկայացմամբ և Մոսկվայից ստացված թույլտվությամբ հանրապետության կուսակցական-պետական ղեկավարությունը 1975 թ. ապրիլի 24-ին՝ առավոտյան ժամը 10-ին, ծաղկեպսակներ դրեց Ցեղասպանության զոհերի հուշարձանի անմար կրակին, խորհրդահայ իրականության մեջ առաջին անգամ ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը հանդես եկավ հեռուստաեկույթով, իսկ ժամը 19-ին հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով Ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հարգվեց մեկ րոպե լռությամբ³⁵:

1985 թ. հունվարին Կ. Դեմիրճյանը դիմում է ԽՄԿԿ կենտկոմ՝ ապրիլի 24-ը ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով որպես «Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր» հռչակելու խնդրանքով: Սակայն Քաղբյուրոն մերժում է այդ խնդրանքը: 1987 թ. նմանատիպ երկրորդ խնդրանքն էլ է մերժվում: Նույն հարցի շուրջ 1988 թ. սեպտեմբերին դիմում է նաև ՀԿԿ կենտկոմի նորընտիր առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանը: Այս անգամ պատասխանը դրական էր, քանի որ Հայաստանում թափ էր հավաքում Ղարաբաղյան շարժումը, և անկում էր ապրում Մոսկվայի դերակատարությունը³⁶: 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խոր-

34 Հարցի մանրամասն քննարկումը տե՛ս Մարության, «Թանգարան և հուշարձան»:

35 Տե՛ս «Եղեռնի զոհերի հուշարձանի մոտ», *ՊԲՀ* 2 (1975), 79-80: Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեկիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը*, 126:

36 Մանրամասն տե՛ս Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեկիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը*, 128-133:

հուրդն ընդունում է օրենք «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թ. ցեղասպանության դատապարտման մասին» և ապրիլի 24-ը հայտարարում «Հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր» (1989 թ.-ից այն ոչ աշխատանքային օր է)³⁷: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը ներկայացվում է առաջարկություն հայերի՝ 1915 թ. ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին, որը մնում է անպատասխան:

Ղարաբաղյան շարժումը և Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա բովանդակային փոփոխությունը

1980-ական թվականների կեսերին ԽՄԿԿ ղեկավարության կողմից հռչակված վերափոխումների, դեմոկրատացման և հրապարակայնության քաղաքականությունը Հայաստանում մի քանի տարի անց դրսևորվեց Ղարաբաղյան շարժմամբ, որն ավելի ճիշտ կլինի անվանել «Հայկական հեղափոխություն», քանի որ այն իր արդյունքներով հանգեցրեց հեղափոխական բնույթի վերափոխումների հասարակության քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում³⁸:

Շարժման սկիզբը (1988 թ. փետրվարի 20) պայմանավորված էր Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում գտնվող Լեռնային Ղարաբաղի գերազանցապես հայաբնակ ինքնավար մարզի բնակչության պահանջով մարզը Ադրբեջանի կազմից հանելու և Հայաստանին վերամիավորելու խնդրի շուրջ: Որպես հիմնական փաստարկ՝ առաջ էր քաշվում Ստալինի ճնշմամբ 1921 թ. պատմականորեն անարդարացի որոշման ընդունումը Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության կովկասյան տարածաշրջանային միավորի կողմից: 1988 թ. փետրվարին Երևանում սկսվեցին զանգվածային հավաքներ, որոնք, ժամանակ անց ընդգրկելով հայաստանյան հասարակության ամենալայն շերտերը, հայտնի դարձան «Ղարաբաղյան շարժում» ձևակերպմամբ (1988 թ. փետրվար – 1990 թ. օգոստոս):

Ի պատասխան առաջ քաշված իրավական պահանջների՝ Ադրբեջանի մայրաքաղաքից 25-30 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սումգայիթ քաղաքում 1988 թ. փետրվարի 27-29-ին խորհրդային զորամիավորումների առկայությամբ տեղի ունեցան զանգվածային անկարգություններ, որոնց ընթացքում դաժանորեն սպանվեցին հայ ազգության 26 քաղաքացի (պաշտոնական տվյալներով): Հայերին ծեծում էին, խոշտանգում, բռնաբարում, դուրս նետում պատուհաններից, սպանում ամրանաձողերով ու դանակներով, կտրատում կացիների հարվածներով, գլխատում, այրում խարույկներում... Այս գործողությունները, սակայն, ՏԱՍՄ-ի պաշտոնական հաղորդագրության մեջ ներկայացվում էին այսպես. «...մի խումբ խուլիգանական տարրեր անկարգություններ են հրահրել: Տեղ են գտել սանձարձակության ու բռնության դեպքեր»³⁹: Սումգայիթում հայերի կոտորածը ԽՍՀՄ դատախազության կողմից ևս որակվեց

37 *Գրական թերթ* (Երևան), 28 ապրիլի 1989 թ. (թիվ 18):

38 Մանրամասն տե՛ս Հարություն Մարության, «Ղարաբաղյան շարժման կամ Հայկական հեղափոխության (1988-1990) հիմնական առանձնահատկությունները», *Համբարձում Գալստյան, Չուղարկված նամակներ* (Երևան, 2013), էջ 9-17: Տե՛ս նաև՝ Մարության, *Հայ ինքնության պարկերազրությունը*, 313:

39 «Сообщение», *Правда*, 1 марта 1988 (61/25413). «Հաղորդագրություն», *Գրական թերթ*, 4 մարտի 1988 թ. (10/2378):

որպես «խուլիգանական տարրերի գործողություններ», «սպանություններ խուլիգանական բնույթի մղումներից»: Մինչդեռ, ինչի մասին վկայում են բազմաթիվ փաստեր, հայերի ջարդերը կազմակերպված էին նախօրոք և իրականացվում էին որոշակի ծրագրի համաձայն: Դրանց նպատակն էր շրջափակել դարաբաղյան հնարավոր լուծումը, ահաբեկել հայերին ու մասնավորապես միութենական իշխանություններին նոր արյունահեղ գործողությունների հեռանկարով և հարկադրել նրանց հրաժարվել Ղարաբաղի հարցի արդարացի լուծումից⁴⁰:

Սուվգայիթյան դեպքերը հայության մեջ վերստին արթնացրին նաև 1915 թ. ցեղասպանության մասին «նիբիող» հիշողությունը: Այդ ժամանակվանից Շարժման մեջ ցեղասպանության թեման աստիճանաբար ձեռք բերեց գերակայող ուղղություն: Մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, թե ինչպես 1915 թ. Օսմանյան կայսրության տարածքում իրականացված ցեղասպանության և 1988-1990 թթ. Ադրբեջանում ցեղասպանություն որակված իրադարձությունների՝ որպես ցեղասպանություն ճանաչմանը, այն իրականացնողների և կազմակերպիչների բացահայտմանը, հնարավոր մեղավորների մատնանշմանը, նրանց նկատմամբ տարվող դատավարությանը գնահատական տալուն ուղղված պայքարը բերում էր ժողովրդական զանգվածների քաղաքական հասունության աճի, դարերի և տասնամյակների ընթացքում ձևավորված կարծրատիպերի փոփոխման, անցյալի և ներկայի վերագնահատման գործընթացին, իսկ ապագա ցեղասպանություններից խուսափելու նպատակով գիտակցվում էր հասարակության մեջ արմատական քաղաքական վերափոխումների անհրաժեշտությունը⁴¹: Այս ամենն իր յուրահատուկ դրսևորումն էր ունենում ապրիլքսանչորսյան քայլերթերում տարվող և ցեղասպանության հուշահամալիր բերվող ցուցապատումներում:

Շարժման տարիներին ցեղասպանության հիշողության գործոնը դարձավ այն շարժիչ ուժը, որը հնարավորություն ընձեռեց քայլ առ քայլ փոխելու հին կարծրատիպերը և պատկերացումները, ձևափոխելու հին արժեքների վրա հենված ինքնությունը և աստիճանաբար ձևավորելու նոր ինքնություն, իրականացնելու ժողովրդավարական վերափոխումներ: Այսինքն՝ այն գործոնը (ցեղասպանության հիշողություն), որը երբեմն մեկնաբանվում է իբրև «անցյալի կապանքներից» ազատվելն ու այդպիսով հայության իրական առաջընթացը խոչընդոտող «հետադիմական» միջոց, հայաստանյան իրականության մեջ դարձավ առաջադիմության ամենակարևոր խթանիչը: Այս երևույթի արդյունքներից մեկն էլ այն էր, որ *արդարություն և կարեկցանք հայցող զոհի խորհրդանիշն իր տեղը զիջեց մարտիկի կերպարին, որը գիտակցել է, որ ազգային նպատակների իրագործմանը կարելի է հասնել միայն պայքարի ճանապարհով*: Այլ կերպ ասած, Հայաստանում հաղթահարվեց զոհի բարդույթը, ինչի հետևանքն ու արդյունքը Հայաստանի անկախության հռչակումն էր և Արցախի ազատագրության համար մղվող պայքարի հաջողությունը⁴²:

40 Մարության, *Հայ ինքնության պատկերագրությունը*, 125:

41 Նույն տեղում, էջ 308:

42 Նույն տեղում, էջ 308-309: Տե՛ս նաև՝ Հարություն Մարության, Ցեղասպանության զոհի բարդույթի հաղթահարումը Ղարաբաղյան շարժման տարիներին, *Վէմ համահայկական հանդես* 1 (2013), 154-164:

Ցեղասպանության գոհերի հիշատակի օրվա նշումը հայ ժողովրդի հուշային ծիսակարգի համատեքստում

1968 թ. ապրիլի 24-ին ժողովուրդը դուրս եկավ ոչ թե մայրաքաղաքի կենտրոնական փողոցներ ու հրապարակներ, այլ կազմակերպված շարասյուներով շարժվեց դեպի քաղաքի ծայրամասը, որպեսզի ծաղիկներ ու ծաղկեպսակներ դնի ցեղասպանության գոհերի հուշարձանին: Այդպիսով, 1965 թ. ապրիլի 24-ի զանգվածային ելույթները հաջորդ տարիներին ձևափոխվեցին ոչ պաշտոնապես թույլատրված սգո երթերի: 1970-ականների կեսերից այդ երթերը փաստորեն գլխավորում էին Հայաստանի կոմկուսի և կառավարության ղեկավարները, ովքեր վաղ առավոտյան առաջին ծաղկեպսակն էին դնում հուշարձանին՝ դրանով իսկ (ինչպես նաև Լոռիյան րոպեով) պետական հնչեղություն տալով Մեծ եղեռնի գոհերի հիշատակի սգատոնին: Այս երթերի ժամանակ զգացմունքների գրավոր և պատկերային հրապարակավ դրսևորումների բացակայությունը (ծաղկեպսակներից զատ) մասամբ լրացվում էին սգո երթի առանձին մասնակիցների բանավոր ստեղծագործություններով. մարդիկ կարդում կամ արտասանում էին հայրենասիրական, ինչպես նաև անմիջականորեն ցեղասպանություն թեմային առնչվող բանաստեղծություններ, հատվածներ պոեմներից և այլն:

Մեր համոզմամբ արդեն կես դար շարունակ ապրիլի 24-ին Հայոց ցեղասպանության գոհերի հուշահամալիր իրականացվող ամենամյա երթերում և հիշատակի ծեսերում ակնառու դրսևորվում է հուշահամալիրի՝ որպես գերեզմանոց ընկալումը⁴³: Նախ՝ նկատենք, որ Ծիծեռնակաբերդի բարձունքին դեռևս 1920-ական թթ., ինչպես և Ցեղասպանության գոհերին նվիրված հուշարձանի կառուցման աշխատանքների ընթացքում, հայտնաբերվել են ուշ բրոնզի դարի գերեզմաններ՝ դամբարաններ: Պաշտոնական մեկնաբանություններում հավերժական կրակով հիշատակի սրահը նույնպես ներկայացվում է որպես դամբարան: Հուշահամալիրի ճարտարապետներից Սաշուր Քալաշյանի ներկայացմամբ հուշահամալիրի առջևի «պատվանդանը [հարթակը - Հ.Մ.] նախագծվում էր որպես տապան 1,5 միլիոն գոհերի համար, որոնք չունեցան գերեզման»: Հետաքրքիր է, որ ՀԿԿ կենտկոմի նախագահությանը դեռևս 1964 թ. հուլիսին ուղղված մի քանի ճանաչված մտավորականների նամակում Եղեռնի գոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի կառուցումն առաջարկվում էր իրականացնել «բնակչության միջոցների հաշվին»: Նկատենք, որ հայոց մեջ գերեզմանոցը ևս ավանդույթի ուժով բարեկարգվում էր համայնքի անդամների հանգանակությունների կամ պարզապես համայնքի (այլ ոչ պետական) բյուջեի հաշվին:

43 Մանրամասն տե՛ս Հարություն Մարության, «Հուշարձանը որպես գերեզմանոց (Ցեղասպանության հուշահամալիրի օրինակով)», *Հայ ժողովրդական մշակույթ XIII. Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի*, խմբ.՝ Դերենիկ Վարդումյան, Սարգիս Հարությունյան, Սուրեն Հոբոյան (Երևան, 2006), 172-180: Арутюн Марутян, «Памятник жертвам геноцида в контексте ритуалов памяти армянского народа», *Этнографическое обозрение* 3 (2008), 119-128: Նույնի՝ *Հայ ինքնության պարկերագրությունը*, 72-78: Նույնի՝ «Եղեռնի գոհերի հուշարձանը՝ հայ ժողովրդի հուշային ծիսակարգի համատեքստում», *Ճարտարապետություն, շինարարություն* 4 (2009), 8-12: Նույնի՝ «Հայոց ցեղասպանության և հրեաների Հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները», *ՊՐՀ* 2 (2011), 42-44:

Հայոց եկեղեցական տոնացույցը ենթադրում է, որ ամեն տաղավար տոնին հաջորդում է Մեղեղոց, երբ մարդիկ, մասնավորապես ուլքեր հենց այդ տարի են կորցրել իրենց հարազատին կամ բարեկամին, այցելում են գերեզմանոց նրա շիրիմին: Սակայն տարվա մեջ կա մեկ ավանդական սգատոն (սեպտեմբերի 14-ին նախորդող կամ հաջորդող կիրակի օրը)՝ Սբխեչ, Սուրբ Խաչ կամ Խաչվերաց, երբ այցելությունը գերեզմանոց ցանկալի (պարտադիր) էր հանգուցյալ ունեցող բոլոր մարդկանց համար: Այդ օրը գերեզմանոցում ավանդաբար կատարվող արարողություններից մեկը քահանայի գերեզմանօրհներքն է: Այս առումով բնութագրական է, որ Եղեռնի զոհերի հուշարձան ևս մարդիկ այցելում են, որպես կանոն, տարին մեկ անգամ որոշակի գրանցված օր (ապրիլի 24-ին), և այն ուղեկցվում է հայոց եկեղեցու հովվապետի յուրատեսակ գերեզմանօրհներքով՝ «Հայր մերի» աղոթասացությամբ հավերժական կրակի մոտ:

Ոչ մեծ բնակավայրերում թաղման թափօրը, որպես կանոն, ուղևորվում է գերեզմանոց, որքան էլ այն հեռու լինի, ոտքով: Այդ սովորույթն ինչ-որ չափով, հատկապես ավանդապահ գյուղերում, պահպանվել է նաև մեր օրերում: Նույն կերպ և Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի պարագայում այցելությունն իրականացվում է ոտքով, նման պահանջ է դրվում անգամ արտասահմանյան պատվիրակությունների առջև, ու միայն բացառիկ դեպքերում, երբ այցելուն ֆիզիկապես խիստ դժվարանում է (ինչպես Հոռմի պապ Հովհաննես-Պողոս Երկրորդի դեպքում էր), նա մոտենում է հուշարձանին ավտոմեքենայով: Նկատենք, որ որոշ գյուղերում դեռևս պահպանվում է մեքենայով հանգստարան-գերեզմանոցի տարածք չմտնելու սովորույթը:

Գերեզմանոցում մարդիկ ծաղիկներ են դնում հանգուցյալի շիրիմին, իսկ Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրում՝ հավերժական կրակի շուրջը (լուս. 10) կամ ծաղկեպսակներ՝ հուշարձանի՝ դեպի կենտրոն խոնարհված բազալտե պիլոններին: Ընդհանրապես շիրիմին թե հավերժական կրակի շուրջը ծաղիկ դնելը կառուցվածքային առումով թերևս համազոր է հանգուցյալի հետ խորհրդանշական կապի մեջ մտնելուն, լայն առումով՝ անցյալն ու անցավորներին հիշելուն, չմոռանալուն, ինչը երբեմն դրսևորվում է նաև այլ կերպ՝ տապանաքարին ձեռքով հպվելով կամ էլ այն համբուրելով: Հայերի մեջ ընդունված է, որ հուղարկավորության ընթացքում գերեզմանոցում՝ գերեզմանի փոսի մոտ, դնում են հանգուցյալի նկարը, որն արարողության ավարտին հետ են տանում: 1988 թ. ապրիլի 24-ին Եղեռնի զոհերի հավերժական կրակի մոտ շրջան կազմած պահվեցին, ապա ծաղիկների խրճերի մեջ դրվեցին ոչ միայն Մեծ եղեռնի զոհ հայ մի քանի մտավորականների, այլև Սումգայիթի զոհերի մեծադիր լուսանկարները: Այդ օրը, ինչպես վավերագրական կադրերն են վկայում, մի քանի կանայք սգալով լաց էին լինում հուշարձանի կրակի մոտ, ինչպես կսգային հանգուցյալի գերեզմանի մոտ: Լուսանկարներն այդպես մնացին շուրջ երկու շաբաթ, ապա հանվեցին:

Եթե գերեզմանոցում դրված ծաղկեպսակները երիզող ժապավենները հավաքում էր հանգուցյալի «տերը» ու 7 կամ 40 օր անց դնում գերեզմանաթմբի մեջ, ապա Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրում այդ ժապավենները հավաքում են մերձակայքում գտնվող «հանգուցյալի տիրոջ»՝ նաև հուշահամալիրի հսկողությունն ու պահպանությունն իրականացնող Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի աշխատակիցները ու պահպանում թանգարանի ստորգետնյա պահոցներում:

Լուս. 10. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշարձան, անմար կրակի մոտ:
Երևան, 24 ապրիլի 2016 թ.: Լուսանկարը՝ Հարություն Մարությանի:

Լուս. 11. Մարդկանց երթը դեպի Ցեղասպանության զոհերի հուշարձան:
Երևան, 24 ապրիլի 2018 թ.: Լուսանկարը՝ Հարություն Մարությանի:

Ամեն տարի՝ ապրիլի 24-ին, հարյուր հազարավոր մարդիկ այցելում են Եղեռնի զոհերի հուշարձան (լուս. 11): Ճանապարհին նրանք միշտ չէ, որ լուռ են և միշտ չէ, որ պահպանվում է սգավորի պահվածքը. նրանք գրուցում են ամենատարբեր թեմաների շուրջ և, որպես կանոն, միայն հուշարձանի անմիջական մոտակայքում են լուռ: Նկատենք, որ նմանատիպ պահվածք է նաև առօրեական թաղման թափոռներում. այստեղ հաճախ հանդիպում են մարդիկ, ովքեր ամիսներ կամ անգամ տարիներ միմյանց չեն տեսել, նրանք կիսվում են նորություններով, գրուցում են կենցաղային թեմաներից, կատակներ են անում, հիշում անցած-գնացած օրերը, երբեմն էլ հիշում են հանգուցյալի այս կամ այն արարքները: Գրեթե նույնն է պահվածքը նաև հագուստի պարագայում. երկու դեպքում էլ մարդիկ (հատկապես միջին և բարձր տարիքի) գերադասում են կրել մուգ գույնի, համեմատաբար զուսպ, աչք չծակող զգեստներ, չնայած վերջին տարիներին զգեստի գույնը կարծես թե այնքան էլ եական չէ:

Հանգուցյալի տանը հոգեհանգստի ժամանակ հնչում է ձայնագրված երաժշտություն, հաճախ հրավիրվում են երաժիշտներ կենդանի կատարման համար: Նմանատիպ երևույթներ տեղ են գտել նաև ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիրի տարածքում. մի քանի տարի հուշարձանի մերձակայքում նվագախմբի կամ երգչախմբի ելույթներ էին կազմակերպվում: Նկատենք, որ գերեզմանոցում ևս ինչպես թաղման, այնպես էլ հիշատակի օրերին ընդունված է «կենդանի» երաժշտության կատարումը (դուդուկ, զուռնա, կլառնետ, դիոլ, դրանց ուղեկցությամբ երգելը) շիրիմի մոտ:

Հայոց ավանդական գերեզմանոցներում կամ դրանց մերձակայքում, որպես կանոն, լինում են մատուռներ, փոքր եկեղեցիներ: Ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիրի տարածքում մատուռ չկա, սակայն այդ «բացթողումը» կարծես թե գիտակցվել է եկեղեցու կողմից, և 2005 թ. ապրիլի 24-ին հուշարձանի մերձակայքում Մայր Աթոռի կողմից տեղադրվեց մի հուշաքար՝ հետևյալ արձանագրությամբ. «Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցի առթիվ, Ծիծեռնակաբերդի նվիրական այս բարձունքին համազգային ընծայաբերությամբ [ընդգծումն իմն է - Հ. Մ.] կառուցվելու է մատուռ-սրբատեղի ի հիշատակ բյուրավոր նահատակների: Օրհնություն մեկ և կես միլիոն անմեղ զոհերի լույս հոգիներին»:

Հայերենում «գերեզմանատուն» բառի հոմանիշներից է «հանգստարան» եզրաբառը, որը բացատրվում է որպես «մեռելների հանգստի տեղ», ուստի և անհրաժեշտ էր նկատվում չխաթարել ննջեցյալների հանգիստը նրանց անմիջական հարևանությամբ աշխարհիկ շինությունների կամ աղմկոտ զվարճանքի վայրերի տեղակայմամբ: Ժամանակին հասարակության կողմից մեծ ընդդիմության արժանացավ Ծիծեռնակաբերդի տարածքում մարզահամերգային համալիրի կառուցման մասին որոշումը, ապա և կառուցումը. այդ երևույթն ընկալվում էր որպես սրբապղծություն: Երկար տարիներ քննադատվում էր Ցեղասպանության հուշահամալիրի սկզբնամասում տեղակայված «Հավանա» ռեստորանի գործունեությունը:

1988 թ. ապրիլի 24-ին Ցեղասպանության հուշահամալիրի մաս կազմող հուշապատից մոտ 50 մ հեռավորության վրա տեղադրվեց Սումգայիթի ջարդերի զոհերին նվիրված խաչքար՝ 26 փոքր խաչերով, որոնք խորհրդանշում էին պաշտոնապես հայտարարված 26 հայազգի զոհերին: Խաչքարը հուշահամալիր բերվեց մարդկանց ուսերի վրա: Այն մեր կարծիքով ավելի շուտ խորհրդանշում էր գերեզմանոցային խաչքար, քան թե խաչքար-հուշարձան: Խաչքարն անմիջապես հեղեղվեց ծաղիկներով ու ծաղկեպսակներով: Այստեղ ծաղիկներ են դրվում ոչ միայն ապրիլի 24-ին, այլ նաև փետրվարի 27-29-ի միջակայքում՝ կոտորածների տարելիցներին: Շուտով Սումգայիթի զոհերին նվիրված խաչքարի կողքին հայտնվեցին երկու այլ խաչքարեր՝ նվիրված «1988 թ. արցախյան գոյամարտի Գանձակի նահատակներին» և 1990 թ. Բաքվի հայության հունվարյան ջարդերի զոհերին: Որպես կանոն, երեք հուշարձան միմյանցից հինգ-վեց մետր հեռավորության վրա չեն դրվում: Ցեղասպանության հուշահամալիրի այս հատվածն ավելի շուտ աղբյուրահայտության կոտորածների զոհերին նվիրված փոքր կենտոաֆային գերեզմանոց է հիշեցնում (լուս. 12):

Ցեղասպանության կամ ընդհանրապես զոհերի հուշարձանների՝ որպես գերեզմանոց ընկալելու դրսևորումներից մեկն էլ այն է, որ 1990-92 թթ. Ցեղասպանության զոհերի հուշարձանի մերձակայքում հուղարկավորվեցին հայ-աղբյուրահայտական կոնվերտների

Լուս. 12. Սումգայիթի, Բաքվի և Գանձակի զոհերին նվիրված խաչքար-հուշարձաններ Ցեղասպանության հուշահամալիրի տարածքում: Երևան, 24 ապրիլի 2016 թ.:
Լուսանկարը՝ Հարություն Մարությանի:

Լուս. 13. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշապատի մոտ 1990-1992 թթ. հուղարկավորված հայ-ադրբեջանական ընդհարումների հինգ զոհերի գերեզմանները: Երևան, 24 ապրիլի 2011 թ.: Լուսանկարը՝ Հարություն Մարությանի:

հինգ զոհեր (լուս. 13): Նրանցից առաջին երկուսը 1990 թ. հունվարին Նախիջևանի սահմանում (Երասխավանի հատված, հունվարի 18-21) ադրբեջանցիների հարձակումը հետ մղելիս զոհված *Մուխես Գորգիսյանը* («Ազգային ինքնորոշում միավորում» կազմակերպության վարչության անդամ) և *Երվանդ Սաղումյանն* (ինքնապաշտպանական առաջին մարտերի մասնակից) էին: Դրանից ընդամենը մեկ շաբաթ հետո՝ հունվարի 28-ին, ինչպես նշվում է պաշտոնական հաղորդագրության մեջ, Երևանում «...զինվորական ստորաբաժանումը, առանց պետական իշխանության հանրապետական մարմինների համաձայնության, անց է կացրել ռազմական տեխնիկայի առգրավման գործողություն, որի ընթացքում զենք է գործադրվել, և զոհվել է «Աստրո» արտադրական միավորման բանվոր Է. Մարկոսյանը»⁴⁴: *Էդուարդ Մարկոսյանը* նույնպես հուղարկավորվում է հուշահամալիրի տարածքում: Այստեղ ավելի քան մեկ տարի անց հողին հանձնված մյուս ազատամարտիկը ՄՈԻՇ-ի (ինքնուրույն գործող 19 ջոկատների միավորում՝ Միավորված ուժերի շտաբի) ընդհանուր հրամանատար, բազմաթիվ ինքնապաշտպանական մարտերի մասնակից, 1991 թ. մայիսի 4-ին Մովսես գյուղի մատույցներում զոհված *Մուշեղ Մխոյանն* (Վոժո) էր: Եվս ավելի քան մեկ տարի անց այստեղ հուղարկավորվեց հինգերորդ ազատամարտիկը՝ 1989-1990 թթ.

44 Տե՛ս «ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունում», *Երևկոյան Երևան*, 1 փետրվարի 1990 թ.:

«Սասունցի Դավիթ» կամավորական ջոկատի շտաբի պետ, ապա «Սասնա ծռեր» ջոկատի հրամանատար *Սամվել Գևորգյանը*: Նա, կրակն իր վրա վերցնելով, կյանքի գնով փրկել էր շրջապատման մեջ ընկած «Նաիրի» ջոկատի տղաներին (1992 թ. հուլիսի 3):

Նկատենք, որ արդեն այդ ժամանակ՝ 1992 թ. մայիսի 26-ին, հաստատվել էր «Եռաբլուր» պանթեոնի՝ որպես գերեզմանատան կարգավիճակը, ու թերևս այս հանգամանքը նպաստեց, որ Ցեղասպանության հուշահամալիրի տարածքում այլևս թաղումներ չկատարվեցին: Եթե առաջին երկու հուղարկավորություններն ինչ-որ կերպ կարելի է կապել Բաքվում հայության՝ ցեղասպանություն ընկալվող զանգվածային կոտորածների հետ ժամանակային իմաստով համընկնելուն, ապա մյուս թաղումները, ինչպես մեզ է թվում, կապվում էին այդ ժամանակաշրջանի իրողությունների հետ, որի բնութագրական գծերից էր մինչև ութ տասնյակ կամավորական ջոկատների⁴⁵ ազդեցության համեմատաբար բարձր մակարդակը, ինչը պայմանավորված էր այն փաստով, որ նրա՛նք էին ապահովում Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգությունը: Չմոռանաք, որ Հայկական բանակի կազմավորման օր է համարվում 1992 թ. հունվարի 28-ը, երբ որոշում ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարության մասին»⁴⁶: Այսինքն՝ Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետության իշխանությունների կազմակերպչական ձեռնարկումների և անուղղակի, բայց ակտիվ միջամտությունն էր, որ կասեցրեց Ցեղասպանության հուշահամալիրի տարածքում թաղումներ կատարելու գործընթացը⁴⁷:

Հայոց մեջ ավանդույթ է, որ հուղարկավորությունից հետո գերեզմանի մոտ խորհրդանշական, իսկ հանգուցյալի տանն արդեն տասնյակ, երբեմն նաև հարյուրավոր մարդկանց հոգեհաց է մատուցվում: Նմանատիպ մի երևույթի ականատես եղանք 2005 և 2006 թթ. ապրիլի 24-ին (նաև մի քանի տարի անց), երբ մի կին դեպի հուշարձան տանող ճանապարհի միջնամասում զանազան խորտիկներով ու զովացուցիչ ըմպելիքներով սեղան էր բացել, կից տեղադրված պաստառին էլ գրված էր. «Հարգելի հայրենակիցներ. անմեղ զոհերի հիշատակին մատուցվում է *անվճար հոգեհանգստի հաց* Սիլվա Եղիազարյանի կողմից», ու նշված էին նրա հեռախոսահամարները: Բնութագրական է այս համատեքստում «անվճար» բառի առկայությունը: Քաղաքային կենցաղում հոգեհացը կապ չունի ինչ-ինչ վճարումների հետ:

45 ՀՀ պաշտպանության նախարարություն. պատմական ակնարկ, <http://www.mil.am/hy/68/71/288>, դիտվել է 04.01.2019:

46 Նույն տեղում: Այստեղ նշված էր, որ Հայոց բանակի կազմավորման առաջին փուլն ավարտվում է 1992 թ. մայիսին, երբ Պաշտպանության նախարարությունը սկսեց առաջին զորակոչը հանրապետության տարածքում՝ հիմք դնելով բանակը ժամկետային զինծառայողներով համալրելու կայուն ավանդույթին:

47 Նկատենք, որ նման երևույթներ տեղ են գտել Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի մի շարք այլ հուշարձանների տարածքներում նույնպես: Հարցի շուրջ տե՛ս Հարություն Մարության, «Գերեզմանոցային մշակույթի դրսևորումները հայոց հուշարձանային համալիրներում (20-րդ դարի վերջ – 21-րդ դարի սկիզբ)», գեկուցում կարդացված *Թաղման ծեսը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը (Հայկական լեռնաշխարհի և Հայրավայրի կովկաս)* գիտաժողովում, կազմակերպված ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից 2018 թ. մայիսի 21-24-ին (անտիպ):

Մինչդեռ գյուղական իրականության մեջ, որտեղ ընդունված է համայնքի ակտիվ դրամական օգնությամբ (ինչն անգամ գրանցվում է հատուկ տետրակներում) օժանդակել հանգուցյալի հարազատներին հոգալու թաղման ծախսերը, հոգեհացին, որպես կանոն, մասնակցում են այն մարդիկ, որոնք այս կամ այն չափով մասնակցել են դրամական հանգանակությանը: Մեզ հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ մարդիկ, որոնք ի վիճակի չեն եղել դրամ տալու, խուսափել են հոգեհացին մասնակցելուց:

Վերջապես, հայոց մեջ ընդունված է շիրիմների առջև ինչ-ինչ երդումներ ու խոստումներ տալ: Պատմական հիշողության բանավոր փոխանցման նման երևույթի ականատես եղանք 2005 թ. ապրիլի 25-ին, երբ մի շարք դպրոցների ուսուցիչներ ծնողների ուղեկցությամբ հուշահամալիր էին բերել ցածր դասարանների աշակերտների: Երեխաները հավերժական կրակի մոտ արտասանում էին «Հայր մեր»-ը, հայրենասիրական բանաստեղծություններ ու խոստանում չմոռանալ, վառ պահել անմեղ զոհերի հիշատակը:

Այսպիսով, բերված օրինակները վկայում են, որ Ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր ամենամյա քայլերթերում միավորվում են կոլեկտիվ հիշողությունն ու թաղման ծիսակարգը՝ վերածվելով ազգային ինքնության յուրատեսակ դրսևորման:

2000 թվականից ի վեր ամեն տարվա ապրիլի 23-ին Երևանում անց է կացվում ջահերով երթ, որը սկսվում է Ազատության հրապարակում Թուրքիայի դրոշի այրումով և այդ կրակից առաջին ջահը վառելով: Այդ երթերի կազմակերպիչը Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության երիտասարդական թևն է, և մասնակիցների մեծ մասը նույնպես երիտասարդներ են: Հնչող կարգախոսները գերազանցապես պահանջատիրական են, երթն ուղղվում է դեպի Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր՝ ուղեկցվելով հայրենասիրական երգերի կատարմամբ⁴⁸:

Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրը՝ որպես քաղաքական գործոն

1965-ին՝ Մեծ եղեռնի 50-ամյակին, ցեղասպանության հիշողության մեջ ստեղծվեց *նոր դրակ*. կարելի է ասել, որ այն դարձավ համաժողովրդական սեփականություն, դարձավ գործոն Հայության ներսում ու «Հայ դատի» հանձնախմբերի և այլ կառույցների ձևավորմամբ ընտրեց աշխարհին ճանաչելի դառնալու ուղին, նաև հաստատուն տեղ գրավեց հայոց ինքնության մեջ:

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին արդեն ոչ թե Մեծ եղեռնի, այլ *Հայոց ցեղասպանության* հիշողությունն է շարունակում մնալ իբրև հայկական ինքնության կարևորագույն դրսևորումներից մեկը: Այդ հիշողությունն այն եզակի գործոններից է, որ միավորում է հայկական տարբեր քաղաքական ուժերը՝ դառնալով ոչ միայն ազգապահպան, այլ նաև ազգաստեղծ գործոն: Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչված է

48 Տե՛ս, օրինակ՝ Էլեն Բաբայան, *Վերապրաճների երթ*, <http://imyerevan.com/hy/society/view/10466>, 21 ապրիլի 2015 թ.: <https://armeniasputnik.am/photo/20170423/7101404/armenia-jaherov-yert.html>, 23 ապրիլի 2017 թ., դիտվել են 04.01.2019:

աշխարհի տասնյակ պետությունների գործադիր և օրենսդիր մարմինների, տարաբնույթ միջազգային կազմակերպությունների կողմից: Ճանաչումների մի զգալի մասը, որպես կանոն, տեղի է ունենում ապրիլի 24-ին կամ դրան մոտ օրերին: Պաշտոնական ճանաչումների թիվն ավելի մեծ կլիներ, եթե այդ գործընթացը կապված չլիներ համաշխարհային քաղաքականության խնդիրների հետ, այսինքն՝ ճանաչման խնդիրը ոչ այնքան գիտական, որքան քաղաքական հարթության մեջ է: Այսպես, տարբեր պետությունների ղեկավարներ ուղղակիորեն և անուղղակիորեն պարբերաբար կոչ են անում Թուրքիային ամերեսվելու իր պատմության մութ էջերի հետ, երբեմն էլ՝ միջպետական հարաբերությունների լարվածության հետևախորքին հիշեցնում են Թուրքիային Հայոց ցեղասպանության իրողության գործոնի հնարավոր օգտագործման մասին, այսինքն՝ այն օգտագործում են որպես քաղաքական ճնշման միջոց:

Եթե 1965-ին ստեղծված «Հայ դատի» հանձնախմբերը կուսակցական մարմիններ էին, ապա 2015-ին ընդառաջ ստեղծված «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը» միավորում է Հայաստանի և Սփյուռքի տարբեր քաղաքական, աշխարհիկ և հոգևոր ուժերին: Այդ մարմնի կողմից 2015 թ. հունվարի 29-ին ընդունված Հռչակագիրն առաջին հերթին կոչված է աշխարհին ցույց տալու Հայության միակամությունը, միասնությունը Հայոց ցեղասպանության խնդիրների բարձրացման և լուծման ուղղությամբ առաջ շարժվելու հարցում⁴⁹: Համահայկական՝ պետական կառույցների կամ միջազգային հասարակական կազմակերպությունների մակարդակով ձեռնարկվում են քայլեր Ցեղասպանության հետևանքների վերացման գործն իրավական հարթություն տեղափոխելու ուղղությամբ⁵⁰: Այս ամենը նույնպես նոր որակի դրսևորումներ են: Օրինակներից մեկն էլ «Հայոց ցեղասպանության 100-ամեակի ոգեկոչման հայ քաղաքական կուսակցություններու միացեալ մարմինի» ստեղծումն է, որի կարգախոսն է. «Ապրիլ 24-ը օրն է անարդարության եւ իրաւագրկման դէմ պայքարի, օրն է իրաւունքի եւ հատուցման պահանջի»⁵¹:

Հայաստանը ձեռնարկում է որոշակի քայլեր ցեղասպանությունների դեմ պայքարի հարցում միջազգային հարթակ դուրս գալու ուղղությամբ: Այսպես, Երևանում 2015 և 2016 թթ. ապրիլի 23-ին անցկացվեցին «Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» առաջին և երկրորդ գլոբալ ֆորումները: Հայաստանի առաջարկով ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների խորհրդի 28-րդ նստաշրջանում 2015 թ. մարտին կոնսենսու-

49 <http://www.president.am/en/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/>, դիտվել է 04.01.2019:

50 Հարցի քննարկումը տե՛ս, օրինակ՝ Alfred de Zayas, Jermaine O. McCalpin, Ara Papian, Henry C. Theriault, *Resolution with Justice. Reparations for the Armenian Genocide. The Report of the Armenian Genocide Reparations Study Group*, March 2015, <http://www.armeniangenocidereparations.info/wp-content/uploads/2015/03/20150331-ArmenianGenocideReparations-CompleteBooklet-FINAL.pdf>; Harutyun Marutyan, "Boundaries/Borders of the Armenian Claims and Possibilities of Inter National Dialogue," in *141 Days in Action. January 19th Initiative, 048-058* (Yerevan, United in Rights, 2017), 048-058, https://www.academia.edu/34036583/Harutyun_Marutyan-Boundaries-Borders_of_the_Armenian_Claims_and_possibilities_of_Inter_National_Dialogue-2017-Engl.pdf

51 Տե՛ս «Զարթոսք», «Ազդակ», «Արարատ» օրաթերթերի՝ 2015 թ. ապրիլի 24-ի միացյալ համարը:

սով ընդունվել է Հայաստանի նախաձեռնած Ցեղասպանության կանխարգելման բանաձևը: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան 2015 թ. սեպտեմբերի 11-ին ընդունեց բանաձև, որով դեկտեմբերի 9-ը հռչակվեց Ցեղասպանության հանցագործության զոհերի հիշատակի ու արժանապատվության և այդ հանցագործության կանխարգելման միջազգային օր⁵²:

2015 թ. մարտին պաշտոնապես մեկնարկեց «Ավրորա» համաշխարհային մարդասիրական նախաձեռնությունը՝ համանուն մրցանակի տրամադրմամբ: Այդ մրցանակի հիմքում Հայոց ցեղասպանության տարիների խիզախության և գոյապայքարի ոգեշնչող պատմություններն են:

Մեծ եղեռնից 100 տարի անց՝ 2015 թվականի ապրիլի 23-ին, Հայ առաքելական Սուրբ եկեղեցու եպիսկոպոսաց դասի որոշմամբ ՆՍՕՏՏ Գարեգին Երկրորդ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Արամ Առաջինի կոնդակով սրբադասվեցին Հայոց ցեղասպանությանը զոհ գնացած բոլոր նահատակները՝ ավելի քան մեկուկես միլիոն մարդ: Հայտարարվեց, որ «Մեր սուրբ նահատակների հիշատակն այլևս ոչ թե զոհի ու ննջեցյալի հոգեհանգստյան աղոթք է, այլ՝ հաղթանակած ու նահատակության արյամբ սրբագործված անմարմին զինվորների հաղթական օրհներգություն»⁵³:

Հիշատակի օրվա վերաբանաձևման խնդիրը

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված ձեռնարկների ու միջոցառումների մի զգալի մասն ուղղված էր աշխարհին և Թուրքիային: Սա օրինաչափ էր, և ակնկալվում էր, որ այդպես էլ պետք է լինի: Սակայն Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը նաև մի յուրօրինակ սահմանագիծ է, ելակետ ներհայկական խնդիրների լուծման իմաստով: Դրանցից մեկը վերաբերում է հիշատակի օրվա խորհրդին⁵⁴:

52 Բնութագրական է, որ «Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» երրորդ գլոբալ ֆորումը անցկացվեց Երևանում 2018 թ. դեկտեմբերի 9-11-ը:

53 Հարցի քննարկումը տե՛ս Հարություն Մարության, «Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ», *Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ*, 1: *Հայ ժողովրդական մշակույթ*, XVII: *Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում*, խմբ. Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան (Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2018), 54-64: Հոդվածում առաջ է քաշվում այն տեսակետը, որ սրբադասման պարագայում փաստորեն շեշտադրվում է կրոնական գործոնը, և այդ կերպ երևույթը մասնավորեցնելով՝ նվազեցվում է ազգային, էթնիկական գործոնը, նաև՝ Ցեղասպանության քաղաքական արժեքը: Ցեղասպանությունը փաստորեն հավասարեցվում է «կրոնասպանության», մինչդեռ այն շատ ավելի ընդգրկուն երևույթ է:

54 Առաջարկությունների փաթեթն առաջին անգամ բարձրաձայնվել է 2013 թ. մարտին-ապրիլին, առանձին հրապարակման ձևով լույս է տեսել 2014 թ.: Տե՛ս Յարութին Մարութեան, *Առաջարկություններ Հայոց ցեղասպանության 100-ամեակի նշմանն ընդառաջ*, *Ազդակ ապրիլեան բացառիկ* 2014, 17-24: Տե՛ս նաև Հարություն Մարության, Ինքնապաշտպանության ֆենոմենը Հայոց ցեղասպանության տարիներին և հիշատակի օրվա վերաբանաձևման խնդիրը, *Ցեղասպանագիտական հանդես* 3(1-2) (2015) [«Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատը. Ցեղասպանություն, գաղթականներ և մարդասիրական օգնություն» միջազգային գիտաժողովի նյութեր. Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 2014 թ. ապրիլի 21-22], 76-80:

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող ամենամյա հիշատակումների ժամանակ, որպես կանոն, շեշտադրումներն արվում են «ցեղասպանության զոհերին», երբեմն էլ, որպես լրացում, հիշվում են հայ ֆիդայիները, ինքնապաշտպանական մարտերը: Սակայն այս «լրացումը», այնուամենայնիվ, մաս չի կազմում պաշտոնական, ինստիտուցիոնալ ձևակերպման, ինչը, մեր համոզմամբ, ուզում ենք դա թե ոչ, բերում է զոհի կաղապարի, զոհի մշակույթի գոյատևմանը նպաստելուն⁵⁵:

Մինչդեռ Հայոց ցեղասպանության ու մասնավորապես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին առկա էին նաև այլ իրողություններ: Պատերազմի սկզբից ի վեր Արևմտյան և Կովկասյան ճակատներում կռիվող հայազգի զինվորների թիվը կազմում էր մոտ 300 հազ. մարդ: Ձևավորվեցին յոթ հայկական կամավորական ջոկատներ՝ իրենց կազմում ունենալով վեց հազար հոգի: 1916 թ. նոյեմբերին ֆրանսիական զորքերի կազմում ստեղծվեց հայերից բաղկացած Արևելյան լեգեոնը (ավելի քան հինգ հազար զինվոր), որը 1918 թ. դեկտեմբերին վերանվանվեց Հայկական լեգեոն:

Հայոց ցեղասպանության տարիներն Օսմանյան կայսրությունում նշանավորվեցին նաև հայերի մի շարք ինքնապաշտպանական կռիվներով: Նախ՝ նշենք քաղաքներն ու խոշոր բնակավայրերը՝ Շատախ/Թաղ (1915 թ. ապրիլի 1-մայիսի 14), Վան (1915 թ. ապրիլի 7 – մայիսի 3), Շապին-Գարահիսար (1915 թ. հունիսի 2-29), Մուշ (1915 թ. հունիսի 26-29), Ֆընտըճազ (հուլիսի 6 – 26/օգոստոսի 3), Ուրֆա (1915 թ. սեպտեմբերի 29 – հոկտեմբերի 23), Հաճըն (1920 թ. ապրիլի 1 – հոկտեմբերի 15), Այնթապ (1920 թ. ապրիլի 1 – 1921 թ. փետրվարի 8): Գավառներից՝ Գավաշ (Վասպուրական)՝ 1915 թ. ապրիլի 3 – մայիսի 11, Փեսանդաշտ (Շատախի գավառ, Վասպուրական)՝ 1915 թ. ապրիլի 14 – մայիսի 10, Յոզղատ գավառի (Անկարայի նահանգ) հայկական գյուղեր՝ 1915-1917 թթ., Սասուն՝ 1915 թ. ապրիլ – օգոստոս, Մուսա լեռ (1915 թ. օգոստոսի 7 – սեպտեմբերի 12), Խնուս գավառի հայկական գյուղեր (1915 թ. մայիս), Խոտորջուրի գավառ (1918 թ. հունվարի 20 – մայիս)⁵⁶:

Վերոբերյայից հետևում է, որ որոշ վայրերում հայերը դիմադրել են շատ կարճ, այլ տեղերում՝ շաբաթներ և ամիսներ շարունակ, կազմակերպված ու չկազմակերպված, զինված ու շատ քիչ զենք-զինամթերքով: Երևույթը շատ բազմադեմ է, գնահատականները՝ տարբեր, սակայն հստակ է մեկ բան. հայ քաղաքացիական բնակչությունը ոչ քիչ դեպքերում հենց այնպես չի կոտորվել, չի «մորթվել ոչխարների նման», ինչպես երբեմն հնչում է հարցից անտեղյակ, առավելապես ոչ մասնագիտական շրջանակներում, տարբեր խավերի ներկայացուցիչների առօրյա խոսքուրույցում: «Ոչխարի նման մորթվող ժողովուրդը» չէր կարող 1918 թ. մայիսին՝ դեռևս Առաջին համաշխարհ-

55 Անդրադարձ երևույթի պատճառներին տե՛ս Մարության, *Հայ ինքնության պարկերագրությունը*, 63-66, 70-72:

56 Ինքնապաշտպանությունների մասին ընդհանրացնող բնույթի աշխատություններից տե՛ս Ռուբեն Սահակյան, *Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին* (Երևան, «Գիտություն», 2005): Նույնի՝ *Ինքնապաշտպանական կռիվները Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին և ՀՅ Դաշնակցությունը* (Երևան, «Հայ Դատ» հիմնադրամ հրատ., 2010): Էդիկ Մինասյան, Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը 1915 թ., *Հայկական բանակ* 1-2 (2015), 88-134: Հարություն Մարության, «Ապրիլի 24-ի վերաիմաստավորումը», 9 օգոստոսի 2015 թ., <http://boon.am/harutyun-marutyun/>, դիտվել է 04.01.2019:

հային պատերազմը չավարտված, պետականության բացակայության պայմաններում, բռնացրվել և հաղթական ինքնապաշտպանական ճակատամարտ մղել Սարդարապատում և Ապարանում, դիմակայել Դարաքիլիսայում՝ այդ կերպ արևելահայությանը փրկելով սպասվող ցեղասպանությունից:

Սակայն հայկական իրականության մեջ արդեն շուրջ մեկ դար պաշտոնական թեանապաշտոն նշվում է «Հայոց ցեղասպանության զոհերի» հիշատակը: Տասնամյակներ շարունակ հենց միայն նմա՛ն շեշտադրումն իր հետևից բերում է նաև թերարժեքության բարդությունների դրսևորումներ հատկապես երիտասարդության մեջ, հնչում են կարծիքներ ցեղասպանության հիշողությունը որպես բեռ ընկալելու մասին, երբեմն էլ որոնվում են քայլեր՝ ուղղված դրանից «ազատվելուն»:

Անցել է ավելի քան հարյուր տարի: Ունենք Ցեղասպանության տարիների ինքնապաշտպանական կռիվների իրողությունը, ունենք շուրջ երեսնամյա ազգային պետականություն, արցախյան հաղթանակների գործոնը: Կարծում եմ՝ վաղուց ժամանակն է վերաիմաստավորելու հիշողության օրվա խորհուրդը, ձևափոխելու այն, իրականացնելու առնվազն շեշտադրումների փոփոխություն և շրջանառության մեջ դնելու ապրիլի 24-ի այլ բանաձևում. «Հայոց ցեղասպանության զոհերի և ինքնապաշտպանական կռիվների հերոսների հիշատակի օր»⁵⁷:

---

57 Առաջարկվող ձևակերպումը ենթակա է խմբագրման: Տարբերակներից մեկը կարող է լինել հետևյալը. «Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր. զոհեր, դիմադրողներ, վերապրողներ»:

Արտյուն Марутян
доктор исторических наук

ФОРМИРОВАНИЕ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ДНЯ ПАМЯТИ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДА АРМЯН (ЧАСТЬ 2)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид армян, день памяти жертв геноцида, мемориал жертв геноцида, 24 апреля.

24 апреля 1965 г. армянский народ в Советской Армении и во всем мире отметил 50-летие *Мец, Егерна* / Геноцида армян. Это событие было обусловлено не только изменениями, которые произошли в широких слоях общества благодаря “хрущевской оттепели”, но и политической воле руководства Армении, в частности, первого секретаря ЦК КП Армении Якова Заробяна. Разрешению, полученному от Политбюро ЦК КПСС, предшествовала длительная подготовительная работа: в частности, в декабре 1964 г. высшему руководству страны в Москву было направлено письмо. Рядом идеологических положений, изложенных в нем, Геноцид армян выносился за рамки сугубо армянской трагедии и ставился в плоскость всемирной истории.

Мец, Егерн отмечался на двух уровнях – народном и государственно-партийном. Шествие, митинг, в которых принимали участие десятки тысяч людей, распространение листовок, вторжение людей в зал Оперы – все это неоспоримые показатели народного протеста. Благодаря позиции руководства Армении, на нарушителей порядка не было оказано массового силового давления. События 24 апреля 1965 г. в Ереване разрушили официальное молчание и донесли до широких слоев общества историю одной из самых больших трагедий 20-го века, начались научные исследования, стали публиковаться книги, документы, касающиеся событий 1915 г., факт геноцида наконец занял свое место в учебниках истории армянского народа. Кроме того, это был один из тех единичных случаев, когда власть и народ с разных позиций боролись за одно общее дело и достигли своей цели. Свидетельством этого был также тот факт, что почти за два с половиной года был построен Мемориал жертв геноцида, который сразу нашел свое место в ряду символов армянской идентичности. Начиная с 1967 г., уже более 50-ти лет, 24 апреля происходит ежегодное шествие людей к мемориалу.

24-25 апреля 1965 г. во многих армянских общинах Диаспоры были торжественно отмечены днями памяти жертв *Мец, Егерна*. Можно сказать, что произошел качественный переход от культуры траурных мероприятий к иному уровню поминания. В частности, была выдвинута мысль, что преступления, совершенные по отношению к армянам, получают/должны получить достойное наказание/оценку.

В разных городах мира к 24 апреля сооружаются многочисленные памятники. Руководство Советской Армении 24 апреля 1975 года впервые официально почтило память жертв Геноцида, посетив Мемориал жертвам Геноцида. В 7 часов вечера в республике была объявлена минута молчания. 22 ноября 1988 г., спустя более семи десятилетий со времени Геноцида, Верховный Совет Армянской ССР принял закон “Об осуждении Геноцида армян 1915 года в Османской империи”.

Во время Карабахского движения или Армянской революции (20 февраля 1988 – 23 августа 1990) происходит трансформация содержания дня памяти: оно становится более широким, выражающим политические требования, касающиеся разных вопросов общественной жизни. В статье подробно рассматривается отмечание дня памяти жертв Геноцида в контексте армянских ритуалов памяти.

В 1965 г., к 50-летию *Мец Егерна*, в памяти о Геноциде появилось *новое качество*: она стала общенародным достоянием, фактором формирования комиссий “Ай дата” и других структур для достижения признания со стороны различных стран мира, а также заняла прочное место в армянской идентичности. И в 100-летие Геноцида армян память уже не о *Мец Егерне*, а о Геноциде армян продолжает оставаться одним из важнейших проявлений армянской идентичности. Это один из тех единичных факторов, который объединяет различные армянские политические силы и играет важную роль не только в сохранении, но и в формировании новых диаспоральных наций. Геноцид армян признали исполнительные и законодательные органы более двадцати пяти государств, различные международные организации. Это, как правило, происходит или 24 апреля или в близкие к нему дни.

Прошло более ста лет со времени Геноцида. Давно наступило время переосмыслить значение дня памяти, по крайней мере, ввести в оборот иную формулировку дня 24 апреля: “*День памяти жертв Геноцида армян и героев самооборонительных сражений*”.

REFERENCES

Armen, Mkrtich'. «Ձեկուցագիր Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին» [Report to the Central Committee of the Communist Party of Armenia], *Grakan t'ert'* (Yerevan), September 6, 1991 (25/2428);

«Եղեռնի զոհերի հուշարձանի մոտ» [At the Monument to the Victims of Yeghern], *Patmbanasirakan handes* 2 (1975): 79-80;

Babalyan, Elen. *Վերապրածների երթ* [March of Survivors], <http://imyerevan.com/hy/society/view/10466>, April 21, 2015; <https://armeniasputnik.am/photo/20170423/7101404/armenia-jaherov-yert.html>, April 23, 2017;

Boryan, Nvard. «Ինչպես է նշվել Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեկիցը և ինչպես հնարավոր դարձավ Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրի կառուցումը» [How was

Commemorated the 50th Anniversary of the Armenian Genocide and How became Possible the Construction of the Tsitsernakaberd Memorial], *Haykakan ashkharh*, April 24, 2007, <http://www.armworld.am/detail.php?paperid=1493&pageid=50725⟨>

«Վեհափառի խօսքը մարգարանի յուշատօնին» [Catholicos Speech at the Commemorations in the Stadium], *Azda*k (Beirut), April 27, 1965 (44/10089);

«Հանդիսություններ Մայր Աթոռում ապրիլյան եղեռնի հիսնամյակի առթիվ» [Festivities in the Holy See on the Occasion of 50th Anniversary of the April Yeghern], *Ejmiadzin: 1915-1965*, 5-7 (1965): 106-110;

Harut'yunyan, Avag (ed. and compiler). *Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը և Խորհրդային Հայաստանը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու)* [The 50th Anniversary of the Armenian Genocide and Soviet Armenia (Collection of Documents and Materials)], Yerevan: Gitut'yun, 2005;

Harut'yunyan, Avag. *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեկիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը* [The 50th Anniversary of the Armenian Genocide and the Second Republic], Yerevan: Noravanq, 2015;

Harut'yunyan, Varazdat. «Ինչպես ընտրվեց Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի նախագիծը» [How was Chosen the Plan for the Yeghern Victims Memorial], *Azg* (Yerevan), May 27, 2006, 6;

Haykazyan, Vardan. «Ցեղասպանության տարեկիցի նշումը Մոսկվայում» [Commemoration of the 50th Anniversary of Genocide in Moscow] in *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեկիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը* [The 50th Anniversary of the Armenian Genocide and the Second Republic], Yerevan: Noravanq, 2015, 140-153;

«Հաղորդագրություն» [Information], *Grakan t'ert'* (Yerevan), March 4, 1988 (10/2378);

Qalashyan, Sashur. «Ինչպես ստեղծվեց հուշահամալիրը» [How the Memorial was Created], *Chartarapetut'yun, shinararut'yun* 4-5 (2015): 14-21;

Kaputikyan, Silva. *Էջեր փակ գրողներից* [Pages from Closed Shelves]. Yerevan: Apollon, 1997;

Lachikyan, Levon. *Ճարտարապետի կյանքի գործը* [The Matter of Life of the Architect], April 24, 2015, <https://www.civilnet.am/news/2014/06/24/%D5%B3%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%BA%D5%A5%D5%BF%D5%AB-%D5%AF%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D6%84%D5%AB-%D5%A3%D5%B8%D6%80%D5%AE%D5%A8/233151>;

Marut'yan, Harut'yun. «Հուշարձանը որպես գերեզմանոց (Ցեղասպանության հուշահամալիրի օրինակով)» [The Monument as Cemetery (on the Example of Armenian Genocide Memorial)], *Hay zhoghovrdakan mshakuyt' XIII. Nyut'er hanrapetakan gitakan nstashrjani*, edited by Derenik Vardumyan, Sargis Harut'yunyan, Suren Hobosyan. Yerevan: Gitutyun, 2006, 172-180;

Marut'yan, Harut'yun. *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* [Iconography of Armenian Identity. Vol. 1: The Memory of Genocide and the Karabagh Movement]. Yerevan: Gitut'yun, 2009;

Marut'yan, Harut'yun. «Եղեռնի զոհերի հուշարձանը՝ հայ ժողովրդի հուշային ծիսակարգի համատեքստում» [The Genocide Memorial in the Context of the Commemorative Rituals of the Armenian People], *Chartarapetut'yun, shinararut'yun* 4 (2009): 8-12;

Marut'yan, Harut'yun. «Հայոց ցեղասպանության և հրեաների Հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները» [Structural Peculiarities of Armenian Genocide and Jewish Holocaust Memory], *Patma-banasirakan handes* 2 (2011): 24-46;

Marut'yan, Harut'yun. «Ցեղասպանության հարյուրամյա հիշողությունը և «ամերիկահայ ազգության» ձևավորման գործընթացը» [The Centennary Old Genocide Memory and the Process of Formation of the “American-Armenian nationality”], *Haykakan inqnu't'yan khndirnerë 21-rd darum: gitazhoghovi nyu't'er*, ed. by Aram Simonyan, Pol Haydostian, Andranik Dakessian, Yuri Avetisyan. Yerevan: Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, 2013, 43-54;

Marut'yan, Harut'yun. «Ղարաբաղյան շարժման կամ Հայկական հեղափոխության (1988-1990) հիմնական առանձնահատկությունները» [Main Peculiarities of the Karabagh Movement or the Armenian Revolution (1988-1990)] in Hambardzum Galstyan, Chugharkvats namakner, compiled by Harutyun Marutyan. Yerevan: Gasprint, 2013: 9-17;

Marut'yan, Harut'yun. «Ցեղասպանության զոհի բարդույթի հաղթահարումը Ղարաբաղյան շարժման տարիներին» [The Overcoming of Genocide Victim Image in the Years of the Karabagh Movement], *Vem Hamahaykakan handes* 1 (2013): 154-164;

Marut'yan, Harut'yun. «Թանգարան և հուշարձան (հայոց և հրեաների փորձառության համեմատական վերլուծություն)» [Museum and Monument (Comparative Analysis of Armenian and Jewish Experience)], *Patmabanasirakan Handes* 3 (2014): 58-79;

Marut'yan, Harut'yun. «Առաջարկություններ Հայոց ցեղասպանության 100-ամեակի նշմանն ընդառաջ» [Suggestions towards the 100th Commemoration of the Armenian Genocide], *Azduk aprilyan bats'arik*, 2014, 17-24;

Marut'yan, Harut'yun. «Ինքնապաշտպանության ֆենոմենը Հայոց ցեղասպանության տարիներին և հիշատակի օրվա վերաբանաձևման խնդիրը» [The Phenomenon of Self-defense during the Years of the Armenian Genocide and the Problem of Reformulation of the Memory Day], *Ts'eghaspanagitakan handes* 3(1-2) (2015): 76-80 [“The Caucasian Frontline of the First World War: Genocide, Refugees and Humanitarian Assistance.” Proceedings of the International Conference, The Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, April 21-22, 2014];

Marut'yan, Harut'yun. «Ապրիլի 24-ի վերաիմաստավորումը» [The Reinterpretation of April 24], August 9, 2015, <http://boon.am/harutyun-marutyan/>

Marut'yan, Harut'yun. «Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ» [Canonization of the Martyrs of the Armenian Genocide as a Cultural Event], *Hnagitut'yan yev azgagrut'yan instituti ashkhatut'yunner, 1. Hay zhoghovrdakan mshakuyt', XVII. Avandakanë yev ardiakanë hayots' mshakuyt'um*, edited by Harut'yun Marut'yan, T'amar Hayrapetyan, Suren Hobosyan. Yerevan: HAI, 2018, 54-64;

Ցավի, հիշողության և պայքարի կոթողներ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված կոթողներ [Memorials of Sorrow, Remembrance and Struggle]. Yerevan: Ministry of Diaspora, 2010;

Minasyan, Edik. «Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը 1915 թ.» [The Self Defense Battles of Armenians in 1915], *Haykakan banak* 1-2 (2015): 88-134;

ՀՀ պաշտպանության նախարարություն. պատմական ակնարկ [Ministry of Defence of Republic of Armenia], <http://www.mil.am/hy/68/71/288>;

Petrosyan, Armen. «Հայոց ցեղասպանությունը որպես ազգածնություն» [The Armenian Genocide as a Nationborning], *Hayatsq Yerevanits': Hayagitakan. Razmavarakan yev azgayin hetazotut'yunneri haykakan kentron*. Vol. 3, no. 4 (1997): 43-54;

«Մեծ եղեռնի նահատակների աճյուններ Դեր-Զորից» [Remains of the Victims of Mets Yeghern from Der-Zor], *Ejmiadzin: 1915-1965*, 11-12 (1965): 80-81;

Sahakyan, Rouben. *Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին* [The Genocide of Western Armenians and Self Defense Battles]. Yerevan: Gitut'yun, 2005;

Sahakyan, Rouben. *Ինքնապաշտպանական կռիվները Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին և ՀՅ Դաշնակցությունը* [Self Defense Battles in Western Armenia in 1915 and Armenian Revolutionary Federation]. Yerevan: Hay Dat, 2010;

«Ծիծեռնակաբերդ. Հուշակոթողի մասին մի ֆերն ու իրական պատմությունները» [Swallows' Fortress: The Myths and Real Stories about the Memorial], April 15, 2015, <https://web.archive.org/web/20151026130642/http://newmag.am/2015/genocide-monument/>;

«Ամենայն Հայոց հայրապետի կոնդակը ապրիլյան Մեծ Եղեռնի 50-ամյակի առթիվ» [The Kontakion of the Catholicos of All Armenians regarding the 50th Anniversary of Mets Yeghern], *Ejmiadzin* 7-9 (1964): 3-5;

«Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին. Տոնակատարությունները Երեւանի մէջ. Պաշտօնական հաւաքոյթներ, եւ ժողովրդական համախմբումներ ու ցոյցեր» [To the 50th Anniversary of the Mets Yeghern: Commemorations in Yerevan, Official Ceremonies, Peoples' Gatherings and Demonstrations] in Karo Georgian, *Amenun taregirqè*, Beirut, 1966;

«Երբ կառուցվում էր Ծիծեռնակաբերդի հուշարձանը. 40 տարի անց վերհիշում են շինարարները. Զրույցը տեղի է ունեցել 2005 թ. ապրիլին, Եղեռնի հուշահամալիրի մոտ» [When the Tsitsernakaberd Monument was Constructed: 40 Years Later the Builders Remember: The Conversation Took Place in April 2005, Near by the Memorial to Yeghern], *Chartarape-tut'yun, shinararut'yun* 4-5 (2015): 22-23;

Virabyan, Amatuni. «Մեծ եղեռնի հուշահամալիրի ողիսականը. ազգային հուշարձան և խորհրդային իրականություն» [The Odyssey of the Memorial of Mets Yeghern: the National Monument and Soviet Reality], *Banber Hayastani archivneri* 1 (2008): 292-296;

Zarobyan, Nikita and Grigoryan, Armen. *1965-ի ռուբիկոնը* [Rubikon of 1965], <http://imyerevan.com/hy/society/view/2263>;

Zolyan, Suren. ԱՄՆ նախագահները Հայոց ցեղասպանության մասին (խուսանալող դիսկուրսի իմաստա-գործարանական վերլուծություն) [American Presidents on the Armenian Genocide (the Semantic and Pragmatic Analysis of the “Evasionist” Discourse)]. Yerevan: Limush, 2015.

Balyan, Karen. Мемориал Езерн [The Eghern Memorial]. Ekaterinburg: Tatlin Press, 2015.